

พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม¹ กิตติศักดิ์ สุจิตตารมย์*

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ประเทศไทย

Annual Royal State Addresses in the Siamese Absolute Monarchy

Kittisak Sujittarom*

Faculty of Humanities, Chiang Mai University, Thailand

Article Info

Research Article

Article History:

Received 9 March 2026

Revised 6 May 2026

Accepted 11 May 2026

คำสำคัญ

พระราชดำรัส

พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา

รัฐนาฏกรรม

ข้อมูลตัวเลขเชิงปริมาณ

ปฏิบัติการทางเอกสาร

* Corresponding author

E-mail address:

kittisak.su@cmu.ac.th

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาวิเคราะห์ “พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปี” ในช่วงระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของสยาม โดยเสนอให้ทำความเข้าใจพระราชดำรัสดังกล่าวในบริบทแวดล้อมที่กว้างออกไป ทั้งในมิติสภาวะกษัตริย์สาธารณะ การเปลี่ยนแปลงรัฐนาฏกรรม ความต้องการข้อมูลเชิงประจักษ์ที่อาศัยระบอบเอกสารแบบใหม่ บทความนี้เสนอว่าการพระราชทานพระราชดำรัสผ่านพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาและฉัตรมงคลถือเป็นกระบวนการสร้างความศักดิ์สิทธิ์เชิงพิธีกรรมในฐานะ “ฉากหน้า” ในขณะที่กระบวนการ “หลังฉาก” นั้น พระราชดำรัสถูกผลิตสร้างจากการประมวลข้อมูลกิจการรัฐผ่านปฏิบัติการทางเอกสารภายใต้ลำดับชั้นบังคับบัญชาของระบบราชการ ปฏิบัติการเหล่านี้ร่วมกันรังสรรค์พระราชดำรัสที่สำแดงให้สถาบันกษัตริย์เป็นผู้วางรากฐานความสำเร็จของรัฐ นอกจากนี้ บทความนี้ยังพินิจไปถึงยุคหลังสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยเสนอว่ามรดกบางประการได้ส่งผ่านไปยังรัชสมัยของรัชกาลที่ 9 ในการสร้างพระราชอำนาจผ่านปรากฏการณ์พระราชดำรัสวันเฉลิมพระชนมพรรษาที่ส่งผลกระทบต่อรัฐและสังคมอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน

¹ บทความวิจัยนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ประจำปี 2568 เรื่อง “พระราชดำรัสในฐานะคำแถลงผลงานประจำปีของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม”

Keywords:

royal speeches,
royal birthday ceremonies,
theater state,
numerical data,
documentary practices

Abstract

This article examines the “Annual Royal State Addresses” during the Siamese absolute monarchy, arguably situating them within the broader transformative context of the public monarchy, the adaptation of the theatre state, and the emerging demand for empirical data underpinned by a new paper regime. It argues that while the delivery of these speeches during the royal birthday and coronation ceremonies functioned as a front-stage process of sacralization, the backstage processes involved the construction of these texts by processing and synthesizing information on state affairs through documentary practices embedded within the bureaucratic hierarchy. Collectively, these practices forged a narrative that manifested the monarchy as the central architect of state success. Finally, the article explores the post-absolutist era, proposing that certain legacies were transmitted to the reign of King Rama IX, where the phenomenon of the royal birthday speech became instrumental in constructing royal hegemony and exerting an unprecedented impact on both the state and society.

1. บทนำ

แม้การศึกษาพระราชดำรัสของพระมหากษัตริย์เป็นหัวข้อวิจัยที่มีการศึกษามายาวนานและมีจำนวนมาก แต่พระราชดำรัสประเภทหนึ่งที่มีลักษณะโดดเด่นเฉพาะตัวยังไม่ได้รับความสนใจศึกษาเท่าที่ควรนัก พระราชดำรัสกลุ่มนี้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเป็นประจำทุกปีในช่วงสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (รัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 7) ซึ่งความต่อเนื่องของพระราชดำรัสที่กลายเป็นแบบแผนนี้ได้สะท้อนนัยสำคัญบางประการของระบอบการปกครองในขณะนั้น บทความนี้ต้องการทำความเข้าใจพระราชดำรัสที่พระราชทานในวโรกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษาและฉัตรมงคล ซึ่งจากการค้นคว้าพบว่า ในอดีตมีการเรียกพระราชดำรัสกลุ่มนี้ด้วยชื่อที่หลากหลายและเปลี่ยนไปตามบริบทสถานการณ์ เช่น พระราชดำรัสวันเฉลิมพระชนมพรรษา พระราชดำรัสวันฉัตรมงคล พระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้า พระราชดำรัสจากราชบัลลังก์ คำเรียกหลายแบบนี้สะท้อนให้เห็นถึงความซับซ้อน ความเปลี่ยนแปลง และการตีความ ด้วยเหตุนี้บทความนี้จึงเสนอคำเรียกใหม่ที่บ่งบอกถึงลักษณะที่เด่นชัดที่สุดว่า “พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปี” เนื่องจากเนื้อหาของพระราชดำรัสนั้นคือการแถลงกิจการและผลการดำเนินงานในรอบปีที่ผ่านมานั้นเอง¹

ก่อนที่จะอภิปรายในประเด็นอื่น ๆ ผู้วิจัยจะขอยกตัวอย่าง “พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปี” ที่ปรากฏในช่วงเวลาดังกล่าวเพื่อแสดงให้เห็นเป็นรูปธรรม อย่างเช่นพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการเฉลิมพระชนมพรรษาเมื่อวันที่ 21 กันยายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ซึ่งมีเนื้อหารายงานความคืบหน้าของการบริหารจัดการบ้านเมืองไว้อย่างชัดเจน ความตอนหนึ่งว่า “การที่จะปราบปรามโจรผู้ร้ายตามหัวเมือง ก็ได้จัดให้มีพลตำรวจภูธรขึ้นในบางมณฑลซึ่งนับว่าเป็นตัวอย่างอันดีอันจะได้ขยายออกไปในมณฑลอื่น ๆ ให้ทั่ว ส่วนการจัดศาลยุติธรรมในหัวเมืองก็ได้จัดอยู่แล้วถึง 7 มณฑลเราคิดมันหมายเป็นแน่ว่าจะได้จัดศาลทั้งหลาย ให้ทั่วทุกมณฑลในศกหน้า”² ยิ่งไปกว่านั้นในบางครั้งพระราชดำรัสได้กล่าวลงรายละเอียดถึงตัวเลขจำนวนที่ชัดเจน ดังปรากฏในพระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าในงานพระราชพิธีฉัตรมงคลของรัชกาลที่ 7 เมื่อ พ.ศ. 2472 ที่แจกแจงตัวเลขการดำเนินงานไว้อย่างละเอียดทั้งในด้านการโยธาที่ระบุว่า “ทำถนนที่มี

¹ การใช้คำนี้สอดคล้องกับคำปรากฏ (เขียนเมื่อ พ.ศ. 2555) ของหนังสือรวมพระราชดำรัสเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษาของรัชกาลที่ 6 ที่ตั้งข้อสังเกตว่า พระมหากษัตริย์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีสถานะเป็นผู้บริหารประเทศในฐานะหัวหน้ารัฐบาล “พระราชดำรัสในงานเฉลิมพระชนมพรรษา ย่อมเปรียบเสมือนรายงานสรุปความก้าวหน้าของการบริหารราชการแผ่นดินในรัชกาลที่ 6 เป็นรายปี” ดูใน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวตอบพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทในงานเฉลิมพระชนมพรรษา (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2467), พิมพ์ในพระราชพิธีพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี (กรุงเทพฯ: วชิราวุธวิทยาลัย, 2555). อนึ่ง การเลือกใช้คำ “พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปี” นี้เพื่อต้องการสื่อถึงสถานะใหม่ที่รัฐสยามจำเป็นต้องปฏิสัมพันธ์กับพื้นที่สาธารณะ โดยอ้างอิงฐานความชอบธรรมรูปแบบใหม่ผ่านการแสดงประสิทธิภาพในการบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราษฎร อย่างไรก็ตาม มีความจำเป็นต้องแยกแยะนัยสำคัญนี้ให้ต่างจากระบบการเมืองหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ที่ความชอบธรรมถูกผูกโยงเข้ากับอำนาจอธิปไตยของประชาชนโดยตรง ส่งผลให้คำแถลงผลงานของรัฐบาลในยุคหลังไม่ได้มีเป้าหมายเพียงเพื่อแสวงหาความชอบธรรมในพื้นที่สาธารณะเหมือนเช่นเดิม แต่เป็นปฏิบัติการที่ต้องปฏิสัมพันธ์กับประชาชนในฐานะเจ้าของอำนาจอธิปไตย แม้จะเป็นการรายงานผลงานเช่นเดียวกัน แต่กลับวางอยู่บนฐานคิดเรื่องที่มาของอำนาจที่ต่างกัน

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 ถึง พ.ศ. 2453) (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458), 153-157.

พระราชกฤษฎีกาอยู่แล้ว 3 สาย ขยายถนนอยู่สาย 1 ทำการปรับพื้นที่และดาบยางอัสปัลด์อยู่ 11 สาย เป็นเนื้อที่ 99,520 ตารางเมตร” รวมถึงด้านการศึกษาที่ระบุถึงจำนวนอย่างชัดเจนว่ามีการอบรมครู ทั้ง “ในกรุงเทพฯ และหัวเมือง 265 คน”³

แม้พระราชดำรัสที่นำเสนอข้อมูลตามแบบแผนตายตัวอาจดูไร้ความน่าสนใจ เนื่องจากเนื้อหา มักวนเวียนอยู่กับการรายงานผลการดำเนินงานของกระทรวงหรือกรมต่าง ๆ ในรอบปี และเป็นความจริงที่ว่าพระราชดำรัสลักษณะนี้มักได้รับความสนใจน้อยกว่าพระราชดำรัสแบบอื่นที่มักถูกหยิบยกมาเป็น หัวข้อการศึกษาอยู่เสมอ เช่น พระราชดำรัสว่าด้วยความสามัคคีของรัชกาลที่ 5 พระราชดำรัสปลุกใจเสือป่า ของรัชกาลที่ 6 อย่างไรก็ตาม การที่พระราชดำรัสถูกผลิตซ้ำอย่างสม่ำเสมอในทุกรอบปีจนกลายเป็น ธรรมเนียมปฏิบัตินั้น ได้สะท้อนให้เห็นถึงนัยสำคัญบางประการ นั่นคือ การเป็นองค์ประกอบที่ขาดไม่ได้ ของรัฐ การกำเนิดขึ้นและการดำรงอยู่ของพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีจึงเป็นสิ่งที่สะท้อนถึงกลไก และลักษณะของรัฐสมัยใหม่ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ด้วยเหตุนี้บทความนี้จึงมุ่งศึกษาพลวัต ของพระราชดำรัสดังกล่าว ตั้งแต่การกำเนิดขึ้น การดำรงอยู่ และการเสื่อมสลาย เพื่อทำความเข้าใจถึง ความสัมพันธ์กับระบอบการเมืองของสมบูรณาญาสิทธิราชย์

งานศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับการวิเคราะห้พระราชดำรัสนั้นมีจำนวนไม่น้อย โดยส่วนใหญ่ มุ่งเน้นไปที่การวิเคราะห์ด้วยบทหรือแนวทางภาษาศาสตร์เป็นสำคัญ⁴ ซึ่งแม้จะช่วยสร้างความเข้าใจด้าน เนื้อหา แต่ยังมีข้อจำกัดในการเชื่อมโยงกับบริบททางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบรรดางานศึกษา เหล่านี้กลับพบว่าแทบไม่ได้ให้ความสนใจต่อพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปี อาจเนื่องมาจาก คุณลักษณะเฉพาะของพระราชดำรัสประเภทนี้ที่มีเนื้อหาเป็นแบบแผนตายตัวและมีการผลิตซ้ำสม่ำเสมอ บทความนี้จึงเสนอว่า นอกเหนือจากการมุ่งศึกษาด้วยบทเพียงอย่างเดียว การขยายขอบเขตการวิเคราะห์ ไปสู่มิติการผลิตและความสัมพันธ์กับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในภาพรวม จะช่วยให้เห็นนัยสำคัญและ การดำรงอยู่ของพระราชดำรัสดังกล่าวได้ชัดเจนยิ่งขึ้น นอกจากนี้ เพื่อรับมือกับลักษณะของข้อมูลที่มีความ คล้ายคลึงเป็นแบบแผน บทความนี้ได้ประยุกต์ใช้วิธีการวิเคราะห์เพื่อหาคู่ประกอบเชิงปริมาณ ผ่านแนวคิด “อ่านไกล” (distant reading) ของฟรังโก มอเรตตี (Franco Moretti)⁵ เพื่อสำรวจและทำความเข้าใจ แบบแผนของพระราชดำรัสในภาพกว้างด้วย

³ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ประมวลพระบรมราโชวาทและพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี สำนักเลขาธิการ นายกรัฐมนตรี, 2536), 160-161.

⁴ ตัวอย่างเช่น ชนะศักดิ์ ศรีพญา, “วาทวิเคราะห์พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทยและการสื่อสารการแสดง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546); อุภาวรัตน์ นามศิริ, “การวิเคราะห์พระบรมราโชวาทพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพิธีพระราชทานปริญญาบัตร พ.ศ. 2493-2542” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553); อภิษฎา ขาวสุทธิ, “การศึกษาพระราชดำรัสและพระบรมราโชวาท ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะวรรณกรรมคำสอน” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2565).

⁵ Franco Moretti, *Distant Reading* (London: Verso, 2013); ชุติศักดิ์ ภัทรกุลณิษฐ์, “การอ่านไกล: กรณีศึกษามิติเชิงเพศสถานะจาก ชื่อนวนิยายไทยระหว่างปี พ.ศ. 2476-2497,” *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์* 23, ฉบับที่ 1 (มกราคม-เมษายน 2566): 1-30.

เนื่องด้วยการแถลงพระราชดำรัสว่าด้วยผลงานประจำปีจัดขึ้นในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา และฉัตรมงคล งานศึกษาที่เกี่ยวข้องจึงเชื่อมโยงกับแนวคิดว่าการสร้างพิธีกรรมและการเฉลิมฉลองสาธารณะในช่วงยุคสมัยใหม่ การวิเคราะห์บทบาทของพิธีกรรมรัฐมักอ้างอิงแนวคิด “รัฐนาฏกรรม” (theater state) ของคลิฟฟอร์ด เกิทซ์ (Clifford Geertz) ที่ศึกษาบาหลีก่อนยุคอาณานิคม ประเด็นสำคัญของงานศึกษานี้คือการชี้ให้เห็นถึงรัฐในฐานะโรงละครในยุคก่อนสมัยใหม่ซึ่งการจัดพิธีกรรมอย่างโอ้อวดลงการไม่ใช่วิถีทางเพื่อนำไปสู่อำนาจการปกครอง แต่พิธีกรรมต่างหากเป็นเป้าหมายในตัวเอง รัฐจึงมีไว้เพื่อรับใช้พิธีกรรม ดังคำกล่าวสรุปรวบยอดที่ว่า “อำนาจมีไว้รับใช้ความโอ้อวดตระการตา หาใช่ความโอ้อวดมีไว้เพื่อรับใช้อำนาจไม่”⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์ อภิปรายต่อไปว่า รัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคสมัยใหม่ยังคงความเป็นรัฐนาฏกรรมมากน้อยต่างกันไป รัฐที่ตกอยู่ภายใต้การปกครองแบบอาณานิคมโดยตรงย่อมมีลักษณะของรัฐนาฏกรรมหลงเหลืออยู่น้อยกว่ากรณีสยามซึ่งได้รับอิทธิพลจากอาณานิคมโดยอ้อม สยามจึงยังคงลักษณะรัฐนาฏกรรมสืบเนื่องเอาไว้มาจนถึงปัจจุบัน กระนั้น สิ่งที่นิธิเน้นย้ำด้วยก็คือว่า ความเป็นรัฐนาฏกรรมไม่ได้จำกัดอยู่เพียงการพิจารณานาฏกรรมของรัฐเท่านั้น แต่ยังต้องคำนึงถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนด้วยเช่นกัน⁷

การทำความเข้าใจพิธีกรรมในยุคสมัยใหม่ของสยามสามารถมองผ่านกรอบโมโนทัศน์ “กษัตริย์สาธารณะ” (public monarchy) ที่เสนอโดยธงชัย วินิจจะกูล แนวคิดนี้อธิบายคุณลักษณะและบทบาทใหม่ของสถาบันกษัตริย์ในช่วงเปลี่ยนผ่านสู่ความเป็นสมัยใหม่ ซึ่งเป็นยุคที่พื้นที่สาธารณะ (public sphere) เริ่มขยายตัว สถาบันกษัตริย์จึงไม่ได้เพียงมุ่งแสวงหาความชอบธรรมผ่านการอ้างอิงอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังเช่นในยุคก่อนสมัยใหม่ แต่ยังจำเป็นต้องสร้างความชอบธรรมแบบใหม่ต่อสาธารณะ โดยการเน้นย้ำถึงบทบาทการบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราชอาณาจักร พระราชพิธีก็ได้ปรับเปลี่ยนเพื่อตอบสนองต่อความชอบธรรมแบบใหม่ที่เชื่อมโยงกับสาธารณะเช่นกัน หน้าที่ของพิธีกรรมจึงเปลี่ยนไปเป็นเครื่องมือของรัฐเพื่อใช้ยืนยันอำนาจบารมีของกษัตริย์เหนือราษฎรผ่านการสร้างความจงรักภักดีจากราษฎรในรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างความศักดิ์สิทธิ์วิจิตรตระการตา ตลอดจนการสร้างความศรัทธาในความอุตสาหกรรมวิริยะ และความซบซึ้งในความสุขทุกข์ของราษฎร หน้าที่ของราชพิธีแบบใหม่จึงเป็นไปเพื่อสร้างความชอบธรรมทางการเมืองจากราษฎรในยุคการเมืองเป็นแบบสาธารณะ นั่นก็คือ “พระราชพิธีสาธารณะ” นั่นเอง⁸ หากพิจารณาในมุมมองนี้ จะเห็นได้ว่าการมีพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีซึ่งเกิดขึ้นในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาและฉัตรมงคลจึงนับได้ว่าเป็น “รัฐนาฏกรรมสมัยใหม่” ที่พระราชพิธีมีเป้าหมายสร้างความชอบธรรมในเชิงสาธารณะ อย่างไรก็ตาม เมาริตซิโอ เปเลจจี (Maurizio Peleggi) ได้ชี้ให้เห็นว่าในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 5 มีการจัดแสดงมหรสพต่อสาธารณะ (public spectacles) มากอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน มหรสพเหล่านี้มีความแตกต่างจากพิธีกรรมราชสำนัก

⁶ Clifford Geertz, *Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980).

⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *เสด็จพ่อ ร.5 วัชรบุรุษในวัฒนธรรมไทย และประชาชนในรัฐนาฏกรรม* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2567); นิธิ เอียวศรีวงศ์, “รัฐนาฏกรรมอีกที,” *มติชนสุดสัปดาห์* 32, ฉ. 1669 (10 สิงหาคม 2555): 30.

⁸ ธงชัย วินิจจะกูล, “ยุคสมัยและกษัตริย์อย่างใหม่ในพระราชพิธีสิบสองเดือน,” ใน *ยุคสมัยและกษัตริย์อย่างใหม่ในพระราชพิธีสิบสองเดือน*, บรรณาธิการโดย คงศักดิ์ สุวรรณเพชร (กรุงเทพฯ: อิลลูมินันซ์ เอ็ดดิชั่น, 2566), 94-105.

เนื่องจากเป็นสิ่งที่แสดงถึงอุดมการณ์สมบูรณาญาสิทธิราชย์ยุคใหม่ที่เชื่อมโยงกับความสำเร็จและความศิวิไลซ์ของกษัตริย์⁹ ในขณะที่เปเลจจีเน้นไปที่มหาสมุทรสาธารณะ บทความนี้กลับเห็นว่าพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาแม้จะไม่ใช่ความยิ่งใหญ่เท่ากับกรณีศึกษาของเปเลจจี แต่พระราชพิธีดังกล่าวกลับมีความสำคัญในการผลิตซ้ำอย่างต่อเนื่องและเป็นระบบ

บทความนี้พยายามชี้ให้เห็นว่า พระราชดำรัสแสดงผลงานประจำปีหรือพระราชดำรัสเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นส่วนประกอบของรัฐบาลกรรมสมัยใหม่แห่งความจงรักภักดี โดยพิธีกรรมการเฉลิมฉลองผู้นำสูงสุดได้สร้างการมีส่วนร่วมในระดับต่าง ๆ ในปริณิถนา “หน้าฉาก” พระราชดำรัส คือสิ่งที่ถูกนำมาเพื่อ “แสดง” ผ่านการอ่านในพระราชพิธี ในขณะที่ส่วนที่เป็น “หลังฉาก” พระราชดำรัสได้ทำหน้าที่สร้างความเกี่ยวข้องกับบุคลากรในรัฐที่หลากหลายผ่านงานเอกสารในกระบวนการระดมข้อมูลจากหน่วยงานในระบบราชการ

ท่ามกลางการเกิดขึ้นของระบบราชการสมัยใหม่ในช่วงสมบูรณาญาสิทธิราชย์นี้¹⁰ ข้อมูลเชิงประจักษ์ได้กลายเป็นสิ่งจำเป็นของรัฐสมัยใหม่ ตามไท ดิลกวิทย์รัตน์ (Tamthai Dilokvidhyarat) ศึกษากำเนิดการเก็บข้อมูลด้วยตัวเลขสถิติของสยามในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ต่อต้นศตวรรษที่ 20 ระบบการบันทึกข้อมูลดังกล่าวขยายตัวไปพร้อมกับการก่อรูปรัฐสยาม โดยเฉพาะในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 งานชิ้นนี้เสนอว่ารัฐสยามสมัยใหม่ต้องการข้อมูลเชิงประจักษ์ เนื่องจากรัฐที่รวมศูนย์อำนาจต้องปกครองระยะไกล จึงมีการนำเทคโนโลยีการปกครองใหม่มาใช้ ผ่านบันทึกเอกสารเพื่อเก็บข้อมูลอาทิ สถิติประชากร สถิติชีพ สถิติทางเศรษฐกิจ¹¹ งานศึกษานี้ช่วยให้เห็นถึงการเก็บข้อมูลสถิติที่รัฐสยามนำมาใช้ และพระราชดำรัสแสดงผลงานประจำปีจะเป็นไปได้ก็จำเป็นต้องอาศัยการเก็บข้อมูลสถิติแบบใหม่นั้นนั่นเอง

กระบวนการร่างพระราชดำรัสที่อิงกับข้อมูลกิจการของรัฐจำเป็นต้องอาศัยกลไกงานเอกสารดังที่งานศึกษาของสิงห์ สุวรรณกิจ และเซอร์เร็น อีวาร์ซอน (Sing Suwannakij and Søren Ivarsson) ชี้ให้เห็นว่าปฏิบัติการทางเอกสาร (documentary practices) มีบทบาทสำคัญในการก่อรูปรัฐสยามในช่วงเปลี่ยนผ่าน ผ่านการวางระบบมาตรฐานการเขียนเอกสารราชการ การจัดระบบแฟ้ม รวมไปถึงการสร้างสถานที่เก็บเอกสาร ซึ่งการไหลเวียนของวัตถุเอกสารเหล่านี้ได้สร้างสภาวะการตระหนักถึงอำนาจและการมีอยู่ของรัฐ (state effect) ผ่านกระดาษและบันทึก รัฐที่ปรากฏให้เห็นจึงเป็นการปิดซ่อนความสัมพันธ์อันซับซ้อนหรือการปิด “กล่องดำ” (black box) วัณนั้นเอง¹² ด้วยเหตุนี้การคลี่เปิดกล่องดำดังกล่าวผ่านการศึกษาพระราชดำรัสแสดงผลงานประจำปี จึงมีความสำคัญยิ่งต่อการทำความเข้าใจความสัมพันธ์ของวัตถุเอกสารในการประกอบสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

⁹ เมาริตซ์โอ เปเลจจี, *เจ้าชีวิต เจ้าสรรพสิ่ง: การก่อร่างภาพลักษณ์สมัยใหม่ของสถาบันกษัตริย์สยาม*, แปลโดย วริศา กิตติคุณเสรี (นนทบุรี: ฟาเดียกัม, 2566), 185-186.

¹⁰ กุลดา เกษบุญชู มัด, *ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วัฒนธรรมการรัฐไทย*, แปลโดย อาทิตย์ เจียมรัตติคุณ (นนทบุรี: ฟาเดียกัม, 2562).

¹¹ Tamthai Dilokvidhyarat, "State Numeracy: A History of the Recording of Information in Siam, 1890-1925" (PhD diss., Australian National University, 2014).

¹² Sing Suwannakij and Søren Ivarsson, "Inscribing Siam: The State of Documentary and Spatial Practices," *Modern Asian Studies* 54, no. 5 (2020): 1596-1630.

บทความนี้จึงมุ่งวิเคราะห์พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีที่ถูกผลิตขึ้นในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของสยาม เพื่อทำความเข้าใจนัยสำคัญและพลวัตความสัมพันธ์ระหว่างพระราชดำรัสกับองค์ประกอบสำคัญของรัฐสมัยใหม่ ทั้งในมิติสถาบันกษัตริย์รูปแบบใหม่ พิธีกรรมสาธารณะ และระบบราชการแบบใหม่ที่ขับเคลื่อนด้วยระบอบเอกสาร โดยจะเริ่มต้นด้วยการสำรวจความเป็นมาของพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาและฉัตรมงคลเพื่อชี้ให้เห็นบทบาทของพระราชดำรัสในฐานะกลไกเชื่อมโยงพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ จากนั้นจะวิเคราะห์กระบวนการประกอบสร้างเนื้อหาพระราชดำรัสที่สัมพันธ์กับการปฏิบัติการทางเอกสารและการใช้ข้อมูลเชิงสถิติของรัฐ ตามด้วยการอภิปรายถึงแบบแผนและพัฒนาการของพระราชดำรัสดังกล่าว ก่อนจะปิดท้ายด้วยการวิเคราะห์มรดกทางธรรมเนียมปฏิบัติที่ถูกส่งผ่านและปรับตัวในบริบทการเมืองยุคหลังการสิ้นสุดระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

2. ฉากหน้า : พระราชพิธีและการเฉลิมฉลองสาธารณะ

พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีได้รับการเผยแพร่ผ่านงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาและฉัตรมงคล การทำความเข้าใจพระราชดำรัสนี้จึงต้องสำรวจความเป็นมาและหน้าที่ของพระราชพิธี ตลอดจนการเฉลิมฉลองสาธารณะที่แวดล้อมพระราชพิธีทั้งสอง เมื่อพิจารณาในบริบทของราชสำนักสยาม พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาและฉัตรมงคลถือเป็น “ประเพณีประดิษฐ์” (invented traditions) ที่ก่อรูปขึ้นใหม่มากกว่าพิธีกรรมโบราณอื่น ๆ โดยเป็นผลผลิตจากการรับแรงบันดาลใจตามธรรมเนียมราชสำนักยุโรป หากแต่นำมาผสมผสานหรืออ้างอิงเข้ากับประเพณีดั้งเดิมเพื่อตอบสนองต่อระบบโลกใหม่ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่มีมหาอำนาจยุโรปเป็นมาตรฐานวัดความ “ศิวิไลซ์” ยิ่งไปกว่านั้น พระราชพิธีทั้งสองยังยึดโยงอยู่กับสถาบันกษัตริย์ในฐานะศูนย์กลางของรัฐอย่างแนบแน่น ทั้งในมิติวันคล้ายพระราชสมภพที่เฉลิมฉลองการดำรงอยู่ของตัวตนองค์กษัตริย์ และมีวันคล้ายวันครองราชย์อันเป็นการเฉลิมฉลองตัวตนทางการเมือง ตลอดจนความชอบธรรมในการใช้อำนาจอรัฐ พระราชพิธีทั้งสองจึงทำหน้าที่เป็นพื้นที่จัดแสดงรัฐนาฏกรรม โดยมีกลไกที่สำคัญหนึ่งก็คือพระราชดำรัสแถลงผลงานของรัฐ เนื้อหาในส่วนนี้จึงมุ่งสำรวจความเป็นมา บทบาทหน้าที่ และความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างพระราชพิธีทั้งสอง เพื่อชี้ให้เห็นนัยสำคัญของการแถลงพระราชดำรัสภายใต้พื้นที่พระราชพิธีดังกล่าว

ในสยามยุคโบราณธรรมเนียมการจัดงานฉลองวันเกิดไม่เป็นที่นิยมกันทั้งในหมู่ชนชั้นนำและสามัญชน สาเหตุก็สืบเนื่องมาจากสำนักทางเวลาที่ยังไม่ได้ให้ความสำคัญกับการจดบันทึกวันเกิดอย่างแม่นยำ ประกอบกับคติความเชื่อดั้งเดิมที่มักหลีกเลี่ยงการเปิดเผยวันเกิดของตน อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงเริ่มปรากฏขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งได้สร้างธรรมเนียมใหม่ คือ การหล่อพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาปีละหนึ่งองค์ แม้จะยังมีได้กำหนดให้ประกอบพิธีตรงกับวันพระราชสมภพอย่างเจาะจงก็ตาม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ธรรมเนียมนี้ก็ได้ถูกปรับเปลี่ยนอย่างมีนัยสำคัญ รัชกาลที่ 4 ทรงริเริ่มการทำบุญวันพระราชสมภพเป็นการส่วนพระองค์เมื่อครั้งยังทรงผนวช และเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์จึงทรงจัดแบ่งระบบพระราชพิธีเป็นสองส่วน ได้แก่ “การฉลอง” หมายถึง การฉลองพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาตามธรรมเนียมเดิมในรัชกาลที่ 3 (นับตามปฏิทินจันทรคติ) และ “การเฉลิม” หมายถึง การเฉลิมพระชนมพรรษา (นับตามปฏิทินสุริยคติ) ทั้งนี้ การเฉลิมพระชนมพรรษาได้ถูกยกระดับให้เป็นงานเฉลิมฉลองครั้งใหญ่เมื่อ พ.ศ. 2407 เนื่องในวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุครบห้ารอบนักษัตร

หรือ 60 พรรษา โดยมีการจัดกิจกรรมรื่นเริงและการประดับโคมไฟอย่างยิ่งใหญ่ ซึ่งเหตุการณ์ดังกล่าวได้กลายมาเป็นแบบแผนสำหรับการจัดพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาในรัชกาลถัดมา¹³

นอกเหนือจากพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาแล้ว พระราชพิธีฉัตรมงคลนับเป็นอีกหนึ่งพิธีกรรมสำคัญที่ถูกประดิษฐ์สร้างขึ้นใหม่ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 4 โดยได้รับอิทธิพลจากธรรมเนียมการเฉลิมฉลองวันคล้ายวันบรมราชาภิเษกของราชสำนักยุโรป อย่างไรก็ตาม การสถาปนาพิธีกรรมแบบใหม่ในสังคมสยามยุคนั้นอาจจะเผชิญกับแรงต่อต้านคัดค้าน พระองค์จึงทรงใช้วิธีการผสมเข้ากับพิธีกรรมดั้งเดิมของสยามที่มีอยู่เดิม นั่นคือ การสมโภชเครื่องราชูปโภค การปรับตัวดังกล่าวจึงส่งผลให้วันคล้ายวันบรมราชาภิเษกได้กลายเป็นพระราชพิธีฉัตรมงคล ซึ่งเปิดพื้นที่ให้เกิดการเฉลิมฉลองสาธารณะด้วย ครั้นถึงรัชสมัยของรัชกาลที่ 5 พระราชพิธีฉัตรมงคลได้ทวีความสำคัญมากยิ่งขึ้นผ่านการรวมเอาวาระการพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เข้าเป็นส่วนหนึ่งของงาน การปรับเปลี่ยนดังกล่าวจึงเป็นการสร้างพิธีแห่งความจงรักภักดีต่อองค์กษัตริย์ ดังที่รัชกาลที่ 5 มีพระราชวิจารณ์ตั้งข้อสังเกตว่าคล้ายกับการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในอดีต¹⁴

ในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อมีพระชนมพรรษาครบ 60 พรรษา (พ.ศ. 2407) ได้ทรงริเริ่มให้มีการประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการเพื่อการถวายชัยมงคล ในคราวนั้น พระองค์ได้มีพระราชดำรัสตอบกลับหากแต่เนื้อหายังคงจำกัดอยู่เพียงการพระราชทานพร มิได้มีการกล่าวถึงกิจการบ้านเมืองหรือการบริหารราชการแผ่นดินแต่อย่างใด¹⁵ ต่อมาเมื่อเข้ารัชสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงสำคัญเมื่อทรงริเริ่มผนวกเนื้อหาที่เกี่ยวเนื่องกับเหตุการณ์บ้านเมืองเข้าเป็นส่วนสำคัญของพระราชดำรัสในคราวการประชุมพระบรมวงศานุวงศ์เมื่อ พ.ศ. 2417 การริเริ่มดังกล่าวได้วางรากฐานจนกลายเป็นแบบแผนปฏิบัติที่สืบทอดไปยังรัชกาลที่ 6 อย่างไรก็ตาม ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ ในรัชสมัยรัชกาลที่ 7 ได้มีการปรับเปลี่ยนธรรมเนียมปฏิบัติครั้งสำคัญ โดยทรงเลือกใช้วาระงานพระราชพิธีฉัตรมงคลเป็นเวทีสำหรับการแสดงพระราชดำรัสแถลงผลงานในรอบปีแทนที่วาระงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาดังที่เคยปฏิบัติมา การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าวถือเป็นสิ่งที่ชวนตั้งคำถามถึงสาเหตุปัจจัยรวมถึงคำอธิบายของพระองค์ด้วย

อันที่จริงแล้ว การทำความเข้าใจการปรับเปลี่ยนนี้จำเป็นต้องพิจารณาความสัมพันธ์ที่ยึดโยงกันระหว่างวาระงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษากับงานพระราชพิธีฉัตรมงคล บทความนี้เสนอว่าในช่วงสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระมหากษัตริย์ทั้งสามรัชกาล (รัชกาลที่ 5-7) ได้ทรงปรับเปลี่ยนธรรมเนียมประเพณีที่เชื่อมโยงวาระโอกาสของทั้งสองพระราชพิธีเข้าด้วยกัน ซึ่งร่องรอยของความสัมพันธ์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นผ่านการรับย้ายและสลับสับเปลี่ยนกิจกรรมไปมาระหว่างสองพระราชพิธีดังรายละเอียดที่ปรากฏในตารางที่ 1

¹³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพิธีสิบสองเดือน* (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ 1991, 2555).

¹⁴ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.4.99/3 เอกสารรัชกาลที่ 4 เรื่องพระบรมราชาบาท รัชกาลที่ 4 ในวันเฉลิมฯ ครบ 60 ชันษา (ร.ศ. 83 [พ.ศ. 2407]). ทั้งนี้รัชกาลที่ 5 มีพระราชนิพนธ์เรื่องไว้ว่า “แต่ไม่มีพระราชดำรัสอันใด เป็นแต่พระราชทานพรย่อ ๆ” ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพิธีสิบสองเดือน*.

ตารางที่ 1

กิจกรรมในวันเฉลิมพระชนมพรรษาและวันฉัตรมงคลในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 7

	เฉลิมพระชนมพรรษา	ฉัตรมงคล
รัชกาลที่ 5	[20 กันยายน] - พระราชดำรัสแถลงผลงาน	[11 พฤศจิกายน] - พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ - การเฉลิมฉลองประดับโคมไฟ หรือ งานเฉลิมพระชนมพรรษา ภาคที่สอง (รัชพรรษา) (เริ่ม พ.ศ. 2441)
รัชกาลที่ 6	[1 มกราคม] - พระราชดำรัสแถลงผลงาน	[11 พฤศจิกายน] - พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
รัชกาลที่ 7	[8 พฤศจิกายน] - พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์	[25 กุมภาพันธ์] - พระราชดำรัสแถลงผลงาน

ที่มา: ประมวลโดยผู้เขียน

ในสมัยรัชกาลที่ 5 โครงการการจัดงานพระราชพิธีสำคัญได้ถูกแบ่งแยก คือ การแสดงพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีถูกกำหนดให้อยู่ในวาระงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา (20 กันยายน) ในขณะที่พิธีพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จัดขึ้นในวาระพระราชพิธีฉัตรมงคล (11 พฤศจิกายน) ซึ่งแบบแผนหลักนี้ดำรงอยู่ตลอดรัชกาล อย่างไรก็ตาม ในมิติที่เกี่ยวข้องกับสาธารณชนวงกว้างอย่างการประดับประดาโคมไฟได้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างน่าสนใจ กิจกรรมดังกล่าวถูกจัดรวมอยู่ในวาระช่วงงานเฉลิมพระชนมพรรษา¹⁶ ทว่าต่อมาได้มีการปรับเปลี่ยนกำหนดการให้ไปจัดในช่วงเดียวกับงานฉัตรมงคลในเดือนพฤศจิกายน ซึ่งเริ่มเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2441 โดยใช้ชื่อเรียกการเฉลิมฉลองส่วนนี้ว่า “การเฉลิมพระชนมพรรษา ภาคที่สอง” พระองค์ได้พระราชทานคำอธิบายซึ่งตีพิมพ์ในราชกิจจานุเบกษาว่า

เดือนกันยายนี่ เป็นฤดูที่มีฝนแลพยุคล้านัก มิใครจะเว้นว่าง ย่อมกระทำอันตรายแก่เครื่องประดับประดา ตกแต่งประทีปให้เศร้าหมองซุดโซมไป หาใครจะงดงามบริบูรณ์สมประสงค์ของผู้ที่ตั้งใจตกแต่ง เพื่อสำแดงความยินดีได้เต็มความประสงค์ไม่ส่วนการต้อนรับและการสโมสรรื่นเริงของชนทั้งปวง ก็มักจะต้องเวลาฝนเป็นการมิใครสะดวกได้ อีกประการหนึ่งในเวลานั้นก็มีการพระราชพิธีในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจอันจะต้องทรงปฏิบัติ โดยจารีตราชประเพณีนั้นมาก มิใครมีโอกาสนี้จะได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสการตกแต่งประทีปสำแดงพระราชหฤทัยยินดีในการนั้นโดยสะดวกทั่วถึง ก็ย่อมเป็นที่น่าเสียดายอยู่¹⁷

¹⁶ รัชกาลที่ 5 ทรงตรัสขอบพระทัยการประดับโคมไฟอยู่บ่อยครั้งในพระราชดำรัส¹⁷ โปรแกรมการเฉลิมพระชนมพรรษา ศก 117, ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 15 แผ่นที่ 24 (11 กันยายน 2441): 254-257.

จากข้อจำกัดทางฤดูกาลและความเหมาะสมดังกล่าว จึงนำมาสู่ข้อสรุปที่ว่า “สมควรจะผันผอนให้ได้ความสะดวกพอใจทั้งฝ่ายผู้ที่ตั้งใจจะทำการตกแต่งประทีป เพื่อความยินดีในงานเฉลิมพระชนมพรรษา และอาณาประชาราษฎร์ที่จะเที่ยวชมให้ได้รับความสำราญ ปราศจากความลำบากที่ต้องตรำฝนทนลมกับทั้งให้ได้มีเวลาเสด็จพระราชดำเนิน ประพาสสำแดงพระราชฤทัยยินดี โดยควรแก่ความสำราญพระราชอิริยาบถด้วย” กิจกรรมเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษาจึงถูกแบ่งออกเป็นสองส่วนอย่างเป็นทางการ ได้แก่ “ภาคที่ 1” ซึ่งเป็นพื้นที่ทางพิธีกรรมและการบำเพ็ญพระราชกุศลภายในพระบรมมหาราชวัง และ “ภาคที่ 2” ซึ่งเป็นพื้นที่ของการรื่นเริง การตกแต่งประทีปโคมไฟ และการสโมสรสนับนาค โดยได้ปรับให้ตรงกับช่วงเวลาของวันครบรอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก¹⁸ ทั้งนี้ การใช้คำเรียก “การเฉลิมพระชนมพรรษา ภาคที่ 2” ดำรงอยู่ช่วงสั้น ๆ ระหว่าง พ.ศ. 2441-2444 ก่อนที่จะถูกปรับเปลี่ยนชื่อเป็น “การเฉลิมรัชพรรษา” และปรับสู่คำว่า “การเฉลิมฉัตรรัชพรรษา” ในเวลาต่อมา พลวัตของการเปลี่ยนชื่อเรียกนี้สะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการการเชื่อมโยงระหว่างพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาเข้ากับพระราชพิธีฉัตรมงคลอย่างเป็นรูปธรรม นอกจากนี้ แม้ว่าเหตุผลในการปรับเปลี่ยนกำหนดการจะเป็นเรื่องความสะดวกและฤดูกาล แต่ได้ชี้ให้เห็นถึงความพยายามของรัฐในการจัดสรรพื้นที่สาธารณะที่ต้องการให้ราษฎรเข้าไปมีส่วนร่วม กล่าวคือ ราษฎรทั่วไปถูกจำกัดให้อยู่เพียงพื้นที่ของการเฉลิมฉลองและการรื่นเริงสาธารณะ ในขณะที่พื้นที่พิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์และการเข้าถึงข้อมูลการบริหารรัฐผ่านการแถลงพระราชดำรัสยังคงถูกสงวนไว้เป็นพื้นที่จำกัดเฉพาะชนชั้นนำเจ้านายและข้าราชการระดับสูงเท่านั้น

ครั้นถึงรัชสมัยรัชกาลที่ 6 การจัดงานได้เปลี่ยนแปลงไปอีกครั้ง แบบแผนการแยกงานเฉลิมพระชนมพรรษาออกเป็นสองภาคดังเช่นในรัชกาลก่อนได้ถูกยกเลิกไป เนื่องจากวันพระราชสมภพของรัชกาลที่ 6 ตรงกับช่วงปลายเดือนธันวาคม (ซึ่งผ่านพ้นฤดูมรสุมไปแล้ว) วันเฉลิมพระชนมพรรษาจึงสามารถผนวกรวมทั้งการแถลงพระราชดำรัสผลงานรายปีและการฉลองสาธารณะประดับประทีปโคมไฟเข้าด้วยกัน ในขณะที่งานฉัตรมงคลในเดือนพฤศจิกายนยังคงเป็นวาระของการพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เช่นเดิม (ซึ่งเป็นแบบแผนช่วงต้นรัชกาลที่ 5 หรือช่วงก่อน พ.ศ. 2441 นั่นเอง)¹⁹

ต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ 7 ได้มีการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมปฏิบัติครั้งใหญ่เกิดขึ้นอีกครั้ง โดยมีพระบรมราชวินิจฉัยให้ย้ายวาระการแถลงพระราชดำรัสสรุปผลงานประจำปี ซึ่งแต่เดิมเคยจัดขึ้นในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา (8 พฤศจิกายน) ไปเป็นส่วนหนึ่งของงานพระราชพิธีฉัตรมงคล

¹⁸ เรื่องเดียวกัน. อย่างไรก็ตาม การเลื่อนการจัดงานเฉลิมฉลองงานรื่นเริงมาในเดือนพฤศจิกายนนั้นได้ชนกันกิจกรรมงานรื่นเริงลอยประทีปในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกัน การมีกิจกรรมเฉลิมฉลองติดกันดังกล่าวจึงกลายเป็นปัญหา นำเสนอว่า รัชกาลที่ 5 ทรงแก้ปัญหาโดยการงดไม่ให้มีงานลอยประทีปตามธรรมเนียมเสีย แต่ส่วนที่เป็นงานพุทธบูชาให้ยกมาจัดรวมกันในงานงานรื่นเริงของวันเฉลิมพระชนมพรรษาภาคที่ 2 ไปเลย “เพื่อให้เป็นการรื่นเริงใหญ่เป็นที่ชื่นชมของอาณาประชาราษฎร์จะได้เที่ยวดูการงาน และเล่นนักขัตฤกษ์ตามประเพณีโบราณรวมกันเป็นคราวเดียว”

¹⁹ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากระยะเวลาการจัดงานทั้งสองวาระมีความใกล้เคียงกันมาก ในช่วง พ.ศ. 2461 (เพียงปีเดียวเท่านั้นของรัชกาลที่ 6) จึงปรากฏการจัดงานพระราชพิธีฉัตรมงคลควบรวมกับงานวันเฉลิมพระชนมพรรษาในคราวเดียวกัน แม้ว่าไม่พบหลักฐานในการอธิบายถึงเหตุผลในการจัดงานทั้งสองเข้าไว้ด้วยกัน แต่จากบริบทในช่วงปลาย พ.ศ. 2461 สยามอยู่ระหว่างเตรียมการส่งทหารอาสาเข้าร่วมรบในสงครามโลกครั้งที่ 1 จึงอาจเป็นสาเหตุให้มีการเลื่อนการจัดพระราชพิธีฉัตรมงคลมาจัดในวันเดียวกับพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาในปีนี้ กรณีนี้ชี้ให้เห็นว่าทั้งสองพระราชพิธีมีความเชื่อมโยงกันอยู่ โปรดดู การพระราชพิธีฉลองพระประจำพระชนมพรรษา เฉลิมพระชนมพรรษาและฉัตรมงคล พ.ศ. 2461, *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 35 (19 มกราคม 2461): 2827-2845.

(25 กุมภาพันธ์) แทน พระองค์ได้ให้เหตุผลไว้เพียงสั้น ๆ ว่า “พระราชดำรัสในการเฉลิมพระชนมพรรษานั้น ควรยกมาใช้ในการพระราชพิธีฉัตรมงคล เพราะเหตุว่าการเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นการส่วนพระองค์ ส่วนฉัตรมงคลเกี่ยวกับการแผ่นดิน”²⁰ พระบรมราชวินิจฉัยดังกล่าวได้ตีความการจัดระเบียบพื้นที่ทางพิธีกรรมใหม่ โดยทรงแยกระหว่างวาระวันพระราชสมภพในฐานะกิจการส่วนพระองค์ ออกจากวาระวันคล้ายวันบรมราชาภิเษกในฐานะกิจการของแผ่นดิน พระองค์จึงทรงมองว่าเนื้อหาของพระราชดำรัสที่มุ่งแสดงผลการบริหารราชการในรอบปีนั้นมีสถานะเป็นกลไกของรัฐโดยตรง จึงสมควรที่จะจัดวางและนำเสนอผ่านพื้นที่ของพระราชพิธีฉัตรมงคล ด้วยเหตุนี้พระราชดำรัสแสดงผลงานประจำปีถึงถูกเรียกขานอย่างเป็นทางการในอีกชื่อหนึ่งว่า “พระราชดำรัสฉัตรมงคล” ไปด้วย อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าพิธีพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์กลับถูกสลับวาระ โดยย้ายจากการจัดในวันฉัตรมงคลไปเป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษาแทน²¹ ดังนั้น การที่ทรงให้เหตุผลว่าพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นเพียงเรื่องส่วนพระองค์จึงปรากฏความย้อนแย้งในทางปฏิบัติ ทว่าไม่ว่าจะด้วยเหตุผลประการใด กิจกรรมในพระราชพิธีทั้งสองต่างมีการสลับสับเปลี่ยนไปมากันได้ จากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาและพระราชพิธีฉัตรมงคลนั้นมิได้แยกขาดจากกันโดยสิ้นเชิง หากแต่เป็นปริณทณทางพิธีกรรมที่มีความเชื่อมโยงและเลื่อนไหลเข้าหากันผ่านกระบวนการปรับย้ายสลับสับเปลี่ยนกิจกรรมข้ามไปมา ซึ่งดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องตลอดช่วงสมบูรณาญาสิทธิราชย์

การพิจารณาปริณทณทางพิธีกรรมที่แวดล้อมการฉลองพระราชดำรัสประจำปีช่วยให้เห็นภาพรวมของพระราชพิธีที่ถูกประดิษฐ์สร้างขึ้นใหม่อย่างพระราชพิธีพระชนมพรรษาและฉัตรมงคล ซึ่งล้วนยึดโยงกับสถาบันกษัตริย์โดยตรง การนำเสนอข้อความราชการสมัยใหม่ในพื้นที่อันศักดิ์สิทธิ์นี้ส่งผลให้เนื้อหาของพระราชดำรัสมิได้เป็นเพียงการสรุปผลงานในรอบปี หากแต่ถูกยกระดับให้มีความขลังศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้น ปฏิบัติการทางพิธีกรรมจึงมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าตัวเนื้อหาจากพระราชดำรัสในแง่หนึ่ง พระราชดำรัสจึงบ่งบอกถึงนัยความหมายของสถาบันกษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไปพร้อมกัน โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาผ่านแนวคิด “รัฐนาฏกรรม” ในบริบทสมัยใหม่ ซึ่งแตกต่างจากยุคก่อนสมัยใหม่ที่ความชอบธรรมของรัฐมักตอบสนองอยู่กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ รัฐนาฏกรรมสมัยใหม่ได้เปลี่ยนมาเน้นย้ำการแสดงออกถึงความสำเร็จก้าวหน้าในการบริหารแผ่นดิน องค์กษัตริย์จึงทรงปรากฏพระองค์ในสถานะใหม่ คือในฐานะผู้บริหารสูงสุดของรัฐที่ทรงกำกับดูแลความเจริญก้าวหน้าของพระราชอาณาจักร

ในทางปฏิบัติ พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 รวมถึงพระราชพิธีฉัตรมงคลในรัชสมัยรัชกาลที่ 7 มีผู้เข้าร่วมพิธีแบ่งออกเป็นสามส่วน คือ ส่วนแรก คือ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายใน ส่วนที่สอง คือ คณะทูตานุทูตและกงสุลนานาประเทศ และส่วนที่สาม คือ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้า เมื่อทั้งสามกลุ่มนี้ได้กราบทูลถวายพระพรชัยมงคล

²⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.7 บ.1.2/1 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 7 เรื่องพระราชดำรัสฉัตรมงคล (5 ธันวาคม 2468 - 17 กุมภาพันธ์ 2469), สำเนารายงานการประชุมอภิรัฐมนตรี ครั้งที่ 2/2468 (5 ธันวาคม พ.ศ. 2468)

²¹ H. G. Quaritch Wales, พระราชพิธีแห่งกรุงสยาม ตั้งแต่โบราณกาลถึง พ.ศ. 2475, แปลโดย สุทธิศักดิ์ ปาลโพธิ์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เวิร์กบุ๊คส์, 2562), 230-231.

พระมหากษัตริย์ก็มีพระราชดำรัสตอบ ซึ่งในเบื้องต้นเป็นพระราชดำรัสขอบพระทัย ทว่าพระราชดำรัสตอบสำหรับกลุ่มที่สามนั้นมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญ เพราะเนื้อหาของพระราชดำรัสเต็มไปด้วยรายละเอียดที่บรรยายผลงานของรัฐที่ผ่านมาในรอบปี ด้วยเหตุนี้จึงระบุชื่อพระราชดำรัสที่ว่า พระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้า²² การกราบทูลถวายพระพรชัยมงคลและการพระราชทานพระราชดำรัสตอบจากพระมหากษัตริย์จึงมีสถานะเป็นพิธีกรรมที่สำคัญอันเป็นเครื่องยืนยันความชอบธรรมของรัฐ ข้อมูลความสำเร็จก้าวหน้าของรัฐจึงไม่ได้ดำรงอยู่ได้โดยตัวมันเอง แต่ดำรงในฐานะสิ่งที่ผ่านกระบวนการทำให้เป็นพิธีกรรม (ritualization) โดยการแปลงพระสุรเสียงผ่านพระโอษฐ์ของพระมหากษัตริย์เสียก่อน การที่พระราชดำรัสมุ่งสื่อสารเนื้อหาเกี่ยวกับกิจการของรัฐไปยังขุนนางข้าราชการฝ่ายหน้าซึ่งทำหน้าที่เป็นฝ่ายบริหารโดยตรง จึงเป็นความสอดคล้องกันอย่างยิ่งเชิงบทบาทหน้าที่

พิธีกรรมนี้ได้จัดวางให้เหล่าพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางข้าราชการเป็นทั้งผู้ชมและผู้ร่วมแสดงสำหรับการเป็นผู้ชมคือการทำหน้าที่เป็นผู้ฟังการรายงานผลงานที่องค์กษัตริย์แถลง การรับฟังนี้เป็นพิธีกรรมที่แสดงโดยนัยว่าผลงานความสำเร็จนั้นเป็นของกษัตริย์ อีกทั้งการปรากฏตัวของเหล่าข้าราชการก็มีบทบาทในการเป็นพยานเพื่อยืนยันถึงความสามารถในการบริหารราชการแผ่นดินของรัฐ การเป็นพยานนี้จึงไม่เพียงแต่เกี่ยวพันกับบารมีศักดิ์สิทธิ์ในแบบเดิม แต่เป็นการสร้างบารมีในฐานะผู้บริหารรัฐสมัยใหม่ด้วย อันที่จริงแล้วเหล่าขุนนางข้าราชการต่าง ๆ ไม่ได้เป็นเพียงแค่ผู้ชม แต่เป็นส่วนหนึ่งของผู้แสดงด้วย หากไม่นับกรณีพิธีกรรมถวายชัยมงคลแล้ว สิ่งสำคัญคือการเป็นผู้แสดงเบื้องหลังที่ทำหน้าที่ร่วมกันผลิตบ่อนข้อมูลไปให้ศูนย์กลาง ข้อมูลเหล่านั้นองค์กษัตริย์จะนำไปใช้แสดงในส่วนหน้าฉากนั่นเอง นี่จึงเป็นรัฐนาฏกรรมที่องค์กษัตริย์เป็นผู้แสดงที่สำคัญที่สุด พระราชดำรัสแถลงผลงานรายปีจึงทำหน้าที่เปรียบเสมือนบทละครที่ประกาศถึงความเจริญก้าวหน้าของรัฐสยามซึ่งเกิดมาจากองค์กษัตริย์

อย่างไรก็ตาม อาณาบริเวณของพระราชพิธีในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังคงจำกัดขอบเขตผู้เข้าร่วมให้อยู่ในหมูชนชั้นสูง ราษฎรทั่วไปยังไม่มีส่วนร่วมในพื้นที่ทางพิธีกรรมโดยตรง แต่ถูกจัดวางให้อยู่ในพื้นที่การเฉลิมฉลองจุดโคมไฟเกิดพระเกียรติเป็นหลัก ดังนั้น การสื่อสารพระราชดำรัสในชั้นต้นจึงมีข้อจำกัดที่แพร่กระจายในแวดวงชนชั้นนำ แม้ว่าสถาบันกษัตริย์จะเริ่มปรับตัวสู่ลักษณะใหม่ที่เป็น “กษัตริย์สาธารณะ” แต่การปฏิสัมพันธ์กับสาธารณชนยังคงเป็นประเด็นที่ต้องพิจารณาในรายละเอียด ดังที่งานศึกษาของปรีดี หงษ์สตัน ได้ชี้ให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงของระดับความเป็นสาธารณะในประวัติศาสตร์ช่วงยาวผ่านมหรหรรณงานสมโภชพระนครครบร้อยปี งานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ และงานฉลองรัฐธรรมนูญ ซึ่งชี้ว่าการเข้าร่วมของประชาชนในช่วงสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังจำกัดอยู่มาก²³ ทั้งนี้ แม้ว่า การสื่อสารพระราชดำรัสในพื้นที่พระราชพิธีจะไม่ได้มุ่งตรงไปยังมวลชนระดับกว้าง แต่ในท้ายที่สุด

²² อนึ่ง ในช่วงแรก พระราชดำรัสตอบนั้นเป็นการตอบต่อหลายกลุ่ม แต่เมื่อ พ.ศ. 2440 ได้เปลี่ยนให้มีพระราชทานพระราชดำรัสตอบแยกแต่ละกลุ่ม

²³ ปรีดี หงษ์สตัน, งานสมโภชพระนครครบร้อยปี งานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ และงานฉลองรัฐธรรมนูญ: สยามกับมหรหรรณสาธารณะก่อนและหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 (กรุงเทพฯ: กองทุนวิจัยและศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2559); ปรีดี หงษ์สตัน, สยามมหรหรรณ: การเมืองวัฒนธรรมกับการช่วงชิงความเป็นสาธารณะ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2562).

เนื้อหาของพระราชดำรัสก็ได้รับการเผยแพร่สู่สาธารณะผ่านกลไกสื่อสิ่งพิมพ์สมัยใหม่ เช่น ราชกิจจานุเบกษา และหน้าหนังสือพิมพ์

จากที่ได้อภิปรายถึงกลไก “จากหน้า” ของการแถลงพระราชดำรัสผลงานประจำปีไปแล้วนั้น จะเห็นได้ว่ารัฐนาฏกรรมจะบรรลุผลไม่ได้หากปราศจากการทำงาน “จากหลัง” ซึ่งเกี่ยวกับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่ที่ขับเคลื่อนด้วยระบบสถิติข้อมูลเชิงประจักษ์และระบบราชการสมัยใหม่ที่มีความสำคัญกับการปฏิบัติการทางเอกสาร กลไกเบื้องหลังเหล่านี้เป็นเงื่อนไขสำคัญที่สร้างความเป็นไปได้ในการผลิตพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีนั่นเอง

3. จากหลัง : ปฏิบัติการทางเอกสารและข้อมูลตัวเลขสถิติ

หลังจากที่ได้อธิบายพื้นที่หน้าฉากไปแล้วในงานพระราชพิธีที่พระมหากษัตริย์เสด็จออกมหาสมาคม และทรงอ่านพระราชดำรัส พระราชดำรัสเป็นคำแถลงขององค์พระมหากษัตริย์ที่แสดงพระองค์เป็นตัวแทนของรัฐในการปกครอง อย่างไรก็ตาม เอกสารพระราชดำรัสนั้นเป็นเพียงผลลัพธ์จากงานหลังฉากที่ไม่ได้เปิดเผยสู่เบื้องหน้า แต่เป็นการทำงานของผู้กระทำการต่าง ๆ (ทั้งผู้คนและเอกสาร) สิงห์และอีวาร์ซอนได้เสนอให้มองพระราชดำรัสในฐานะวัตถุเอกสาร (หรือที่ Matthew Hull เรียกว่า “graphic artifact”) ซึ่งช่วยเผยให้เห็นว่าการสร้างรัฐสมัยใหม่เป็นกระบวนการที่ยืดเยื้อและถูกหล่อหลอมขึ้นจากปฏิบัติการทางเอกสารในชีวิตประจำวัน รัฐไม่ได้ถือกำเนิดขึ้นจากพระราชโองการเพียงอย่างเดียว หากแต่ก่อตัวขึ้นจากความเป็นวัตถุของเอกสารที่กระดาดไหลเวียนเข้าออกผ่านตามสำนักงานต่าง ๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง การทำความเข้าใจเช่นนี้จึงเปรียบเสมือนการ “เปิดกล่องดำ” เพื่อเผยให้เห็นเครือข่ายของผู้กระทำการทั้งที่เป็นมนุษย์และวัตถุเอกสารซึ่งถูกบังคับลง²⁴ ในมุมมองนี้ การทำความเข้าใจเบื้องหลังของการแถลงพระราชดำรัสจึงเป็นการเปิดกล่องดำที่ได้ซ่อนกระบวนการอันซับซ้อนวุ่นวายไว้หลังฉาก เอกสารพระราชดำรัสเป็นเพียงผลปลายทางที่กระบวนการปฏิบัติการเอกสารหลังฉากได้สร้างขึ้น ในส่วนนี้จะอภิปรายปฏิบัติการทางเอกสารที่สร้างพระราชดำรัส

การกำเนิดขึ้นของพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีนั้นดำเนินไปคู่ขนานกับการเติบโตของระบบการเก็บบันทึกข้อมูลภายในสยาม โดยพระราชดำรัสในลักษณะนี้จำเป็นต้องอาศัยกลไกสมัยใหม่ในการรวบรวมข้อมูลเชิงประจักษ์อย่างมหาศาล ในช่วงการเปลี่ยนผ่านสู่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ระบบการบันทึกข้อมูลของสยามเกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างมาก เนื่องด้วยรัฐสมัยใหม่ที่มีระบบราชการรวมศูนย์ต้องอาศัยการปกครองจากระยะไกล เทคโนโลยีการปกครองรูปแบบใหม่จึงถูกนำมาใช้ผ่านการบันทึกเอกสารและการจัดทำสถิติในด้านต่าง ๆ อาทิ สถิติประชากร สถิติชีพ และสถิติทางเศรษฐกิจ หมายความว่าความสำคัญของข้อมูลสถิติในระดับที่ไม่เคยปรากฏขึ้นมาก่อนก็คือ การจัดตั้งกรมสถิติพยากรณ์เมื่อ พ.ศ. 2458 และตามมาด้วยการตีพิมพ์หนังสือสถิติรายปี (Statistical Yearbook) เล่มแรกในปีถัดมา ซึ่งแสดง

²⁴ Suwannakij and Ivarsson, “Inscribing Siam: The State of Documentary and Spatial Practices”; Matthew S. Hull, *Government of Paper: The Materiality of Bureaucracy in Urban Pakistan* (Berkeley: University of California Press, 2012).

ให้เห็นว่าสถิติข้อมูลตัวเลขกลายเป็นสิ่งจำเป็นในการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์²⁵ ในแง่นี้ พระราชดำรัสเพื่อสรุปผลงานรอบปีจึงต้องพึ่งพิงข้อมูลความคืบหน้าของภารกิจรัฐที่มีความละเอียดแม่นยำสูงขึ้นไปกว่าที่เคยเป็นมา กล่าวได้ว่า พระราชดำรัสแถลงผลงานในรอบปียากที่จะเป็นไปได้หากไม่มีระบบการเก็บบันทึกข้อมูลสถิติที่ละเอียดและเป็นระบบ

การเขียนบันทึกด้วยเอกสารซึ่งสื่อสารด้วยตัวอักษรได้เข้ามามีบทบาทสำคัญแทนที่ระบบราชการยุคจารีต ซึ่งเดิมอาศัยวาจาและความทรงจำเป็นหลัก ในสมัยที่การว่าราชการยังเป็นการออกขุนนางเสนาบดีต้องมาเข้าเฝ้าฯ เพื่อกราบทูลข้อราชการด้วยปากเปล่า ซึ่งมักประสบปัญหาความคลาดเคลื่อนหรือการตกหล่นของข้อมูลเนื่องจากต้องพึ่งพาความสามารถในการจดจำสูง ระบบใหม่จึงได้เปลี่ยนสถานะของหนังสือราชการจากเดิมที่เป็นเพียงส่วนเสริมเพื่อยืนยันคำสั่งด้วยวาจาให้กลายเป็นกลไกหลักในการบริหารแผ่นดิน โดยเสนาบดีสามารถสื่อสารผ่านเอกสารจดหมายราชการได้ทันทีโดยไม่ต้องเข้าเฝ้าฯ นอกจากนี้ ยังมีการสร้างมาตรฐานใหม่เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการจัดการ เช่น การปรับปรุงเอกสาร “ใบบอก” จากหัวเมืองที่เดิมมักเขียนรวมหลายเรื่องและยาวในฉบับเดียวจนยากต่อการส่งการระบบเอกสารแบบใหม่จึงกำหนดให้เอกสารหนึ่งฉบับบรรจุเพียงเรื่องเดียวเพื่อสะดวกต่อการสืบค้น พร้อมทั้งให้ใช้ระบบเลขที่หนังสือในการอ้างอิงเอกสารและให้มีหัวข้อเอกสารที่ชัดเจน²⁶

การที่เอกสารเข้ามามีบทบาทนี้ สิ่งและอีวาร์ซอนชี้ว่า การกำเนิดขึ้นของเอกสาร “ราชกิจจานุเบกษา” ได้ส่งผลให้พระราชอำนาจของพระองค์ถูกจารึกและปรากฏเป็นรูปธรรมผ่านมิติทางวัตถุเอกสาร ต่อมาในรัชสมัยของรัชกาลที่ 5 ที่เผชิญกับปัญหาการท่วมท้นของข้อมูล วิศวกรรมการจัดการแฟ้มเอกสารที่เป็นเทคโนโลยีในการคัดกรองข้อมูลและเพิ่มอำนาจในการตัดสินใจได้ถูกนำมาใช้ องค์ประกอบสำคัญอย่างใบปะหน้าเอกสาร ซึ่งถือเป็นเทคโนโลยีการลดทอนความซับซ้อนหรือรายละเอียดข้อมูล เพื่อมิให้กลไกการบริหารถูกท่วมท้นด้วยเอกสารข้อมูลจำนวนมาก ขณะเดียวกัน การกำหนดลำดับชั้นและเส้นทางเดินของเอกสารอย่างเคร่งครัดยังเป็นการยืนยันอำนาจผ่านทางวัตถุและการเคลื่อนที่ของกระดาษเอกสาร ส่วนการประทับลงเวลาก็มีส่วนช่วยสร้างประสิทธิภาพและจัดลำดับความสำคัญในภารกิจของรัฐ การปฏิบัติการทางเอกสารที่ดูเหมือนเป็นเรื่องพื้นฐานเหล่านี้เองที่เป็นส่วนสำคัญในการสร้างผลกระทบที่ทำให้ดูเหมือนว่ารัฐดำรงอยู่จริง²⁷

ทั้งนี้ บทความนี้จะเน้นไปที่ระบบเอกสารภายในที่มีการติดต่อกันระหว่างหน่วยงานภายใต้โครงสร้างระบบราชการในระดับผู้บริหารเป็นหลัก นั่นคือ เสนาบดีเจ้ากระทรวงต่าง ๆ กรมราชเลขาธิการ

²⁵ Tamthai Dilokvidhyarat, “State Numeracy: A History of the Recording of Information in Siam, 1890-1925”; งานศึกษาของปริดาภรณ์สินใจการบันทึกสถิติผ่าน (“น้ำฝนต้นข้าว”) โปรดดู ปริดาภรณ์ เอี่ยมแจ้ง, “แนวคิดและการทำงานอดุณยวิทยาในสยาม ทศวรรษ 2370-2470” (วิทยานิพนธ์ปริญญาคุชฎีบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2567); ส่วนวิทยุพันธุ์แสดงถึงอำนาจของสยามในการเก็บข้อมูลต่อ “มณฑลพายัพ” ในฐานะพื้นที่อาณานิคม โปรดดู วิทยุพันธุ์ พจนะลาวัณย์, *สยามมณฑลนิคม มณฑลพายัพ ปฏิบัติการสำรวจและผลิตพื้นที่เมือง ชนบท ปาเขากับการสร้างความศิวิไลซ์* (เชียงใหม่: สำนักงานบริหารงานวิจัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2565).

²⁶ เรวัตร์ หินอ่อน, “การใช้หนังสือราชการสมัยใหม่ยุคเริ่มแรกของสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรณีศึกษากรมราชเลขาธิการ,” *วารสารอักษรศาสตร์และไทยศึกษา* 46, ฉ. 1 (มกราคม-เมษายน 2567): 1-13.

²⁷ Suwannakij and Ivarsson, “Inscribing Siam: The State of Documentary and Spatial Practices”

และกษัตริย์²⁸ โดยหน่วยงานที่รับผิดชอบการประสานงานระหว่างหน่วยงานราชการต่าง ๆ กับพระมหากษัตริย์ก็คือกรมราชเลขาธิการ ซึ่งมีบทบาทในการใช้หนังสือราชการสมัยใหม่ และที่สำคัญก็คือมีหน้าที่ในการร่างพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายให้พระมหากษัตริย์ทรงอ่านเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา²⁹

กระบวนการผลิตพระราชดำรัสในช่วงต้นเริ่มจากการรวบรวมข้อมูลจากแต่ละหน่วยงานในกระทรวงต่าง ๆ โดยมีราชเลขาธิการทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการเชื่อมต่อข้อมูลจากหน่วยงานต่าง ๆ ผ่านหนังสือราชการที่ระบุว่าเป็นพระราชโองการ ดังจดหมายราชการที่ส่งไปยังเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ มีข้อความว่า “พระบรมราชโองการให้...จดข้อราชการในกระทรวง ซึ่งเห็นควรจะลงในพระราชดำรัสตอบในการเฉลิมพระชนมพรรษา”³⁰ ปฏิบัติการทางเอกสารนี้เป็นเทคโนโลยีการปกครองที่เปลี่ยนกิจการของรัฐที่เป็นนามธรรมให้กลายเป็นวัตถุทางกายภาพที่ไหลเวียนและจับต้องได้ เสนาบดีในฐานะหัวหน้าหน่วยงานต้องรับผิดชอบประมวลข้อมูลโดยทำการร่างเอกสารสรุปผลงานของหน่วยงานตนในรอบปี ซึ่งเสนาบดีก็นำข้อมูลมาจากการมและหน่วยงานที่สืบต่อกันเป็นลำดับชั้นผ่านปฏิบัติการทางเอกสาร การหมุนเวียนของเอกสารพระบรมราชโองการจากบนลงล่าง และการส่งข้อมูลเพื่อนำมาประมวลร่างพระราชดำรัสจากล่างขึ้นบนได้สร้างความตระหนักต่อการดำรงอยู่ของรัฐ (state effect) ปรากฏชัดขึ้นเพราะเป็นการยืนยันถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างกษัตริย์กับกลไกราชการสมัยใหม่ผ่านลำดับชั้นในระบบราชการแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์³¹ ในแง่หนึ่ง การส่งรายงานของเสนาบดีให้ทันตามกำหนดเวลาเปรียบเสมือนปฏิบัติการระดับจุลภาคที่ทำหน้าที่เป็นพิธีกรรมทางวินัยเพื่อยืนยันความจงรักภักดีผ่านการทำงานเอกสาร การปราศจากการส่งรายงานข้อมูลกลับมายังกรมราชเลขาธิการ หรือไม่ส่งให้ทันเวลาพระราชดำรัสรายงานผลงานย่อมไม่อาจถูกประกอบขึ้นมาได้ พระราชดำรัสรายงานผลงานประจำปีจึงถือเป็นผลผลิตจากการเคลื่อนที่และการสะสมของวัตถุทางเอกสารเหล่านั้นนั่นเอง

²⁸ ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์, *สยามมานาคัม มณฑลพายัพ ปฏิบัติการสำรวจและผลิตพื้นที่เมือง ชนบท ป่าเขากับการสร้างความศิวิไลซ์*, 228. ได้แยกเอกสารจดหมายตอบโต้เป็นสองส่วน ส่วนแรกคือ จดหมายตอบโต้กันในระดับผู้บริหาร อย่างเสนาบดีกับกษัตริย์ อีกส่วนหนึ่งคือจดหมายที่ตอบโต้กันในระดับท้องที่ แม้ว่าภิญญพันธุ์จะกล่าวถึงกรณีมณฑลพายัพ แต่อาจอนุมานถึงกรณีทั่วไปได้ อนึ่ง งานศึกษาบทบาทเอกสารในกรมป่าไม้ โปรดดู Tinakrit Sireerat, “Papered Forestry: Leases, Laws, and the Enactment of Forest Administration,” in *New Directions in Thai Studies*, ed. Preedee Hongsaton, and Ying-kit Chan (Cham: Palgrave Macmillan, 2025), 71-98. ส่วนกรณีตำรวจภูธร โปรดดู Suwannakij and Ivarsson, “Inscribing Siam: The State of Documentary and Spatial Practices”

²⁹ อัจฉราพร กุณฑพิสมัย, *บทบาทของกรมราชเลขาธิการในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราช* (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523), 15. อัจฉราพรยังได้เปรียบเทียบพระราชดำรัสดังกล่าวกับสถานการณ์ในช่วงทศวรรษ 2520 ด้วยว่า พระราชดำรัสวันเฉลิมพระชนมพรรษานี้คล้ายกับพระราชดำรัสเปิดประชุมสภาผู้แทนราษฎรกับคำปราศรัยของนายกรัฐมนตรีในวันขึ้นปีใหม่ร่วมกัน ส่วนประเด็นการใช้หนังสือราชการในช่วงรัชกาลที่ 5 โปรดดู เรวดี หินอ่อน, “การใช้หนังสือราชการสมัยใหม่ยุคเริ่มแรกของสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรณีศึกษากกรมราชเลขาธิการ”

³⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 บ.1.9/31 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 5 เรื่องข้อราชการในกระทรวงและกรมต่าง ๆ สำหรับลงในพระราชดำรัสในการเฉลิมพระชนมพรรษา ศก 118-119 (5 กันยายน ร.ศ. 118 [พ.ศ. 2442] - 1 กันยายน ร.ศ. 119 [พ.ศ. 2443])

³¹ Suwannakij and Ivarsson, “Inscribing Siam: The State of Documentary and Spatial Practices”

อย่างไรก็ตาม แม้เอกสารรายงานเหล่านั้นจะเต็มไปด้วยรายละเอียด แต่ทว่าการร่างรายงานกลับไม่ได้มีรูปแบบที่ชัดเจนตายตัวนัก ส่งผลให้รูปแบบของรายงานมีความหลากหลาย ตั้งแต่ฉบับที่สั้นกระชับไปจนถึงฉบับที่ยืดยาวมากเกินความจำเป็น ตัวอย่างเช่น ใน พ.ศ. 2443 กระทรวงธรรมการได้สั่งให้แต่ละกรมส่งรายงานสรุปผลงานมาให้ แต่เสนาบดีกลับไม่ได้ประมวลสรุปย่อรายงานของแต่ละกรมเข้าด้วยกันแต่อย่างใด ทว่ากลับส่งรายงานเดิมของกรมเหล่านั้นไปทั้งหมด โดยอ้างเหตุผลว่าสรุปไม่ทันเวลา จึงทำให้ข้อมูลที่ส่งไปยังกรมราชเลขาธิการมีปริมาณท่วมท้นล้นเกิน³² หรือกรณีของกระทรวงยุติธรรมเมื่อ พ.ศ. 2446 ที่ไม่ได้ส่งรายงานสรุปผลงาน แต่กลับส่งรายงานฉบับเต็มที่ตีพิมพ์เป็นเล่มซึ่งมีเนื้อหายืดยาวมาให้แทน³³ ในแง่ที่พบว่า แม้รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยามจะนำแบบฟอร์มมาตรฐานมาใช้ในระบบราชการหลายส่วนแล้วก็ตาม³⁴ แต่ในกระบวนการร่างพระราชดำรัสกลับยังไม่ได้มีการสร้างแบบมาตรฐานที่ชัดเจนนัก ด้วยเหตุนี้ภาระหนักจึงตกอยู่กับราชเลขาธิการหรือผู้ที่ทำหน้าที่ร่างในบางกรณี เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งต้องรับผิดชอบในการนำข้อมูลอันไร้ระเบียบยุ่งเหยิงมาคัดเลือกและจัดลำดับความสำคัญใหม่³⁵ ปฏิบัติการของผู้ร่างคือการนำเอกสารจากกระทรวงและกรมต่าง ๆ มาสรุปเป็นประเด็นหัวข้อที่กระชับเพื่อให้เห็นภาพรวมกิจการของรัฐ ดังตัวอย่างกรณีกระบวนการร่างพระราชดำรัส พ.ศ. 2442 ดังนี้

มหาดไทย

- ๑ เมื่อปีกปลายได้จัดการวางแผนปกครองท้องที่ ปีนีได้ทางแบบปกครองชั้นหัวเมือง
ต่อขึ้นมามีอีกชั้นหนึ่ง
- ๒ จัดการคุมขังนักโทษ แลสร้างเรือนจำ
- ๓ จัดตั้งตำรวจภูธร
- ๔ เทศาทำรายงาน
- ๕ วางกำหนดประชุมเทศาภิบาล

³² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 บ.1.9/31

³³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 บ.1.9/55 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 5 เรื่องหัวข้อพระราชดำรัสเฉลิม ร.ศ. 122 (13-14 กันยายน ร.ศ. 122 [พ.ศ. 2446])

³⁴ ปรีดาภรณ์และอรอนงค์เสนอถึงความเปลี่ยนแปลงในการทำรายงานนำฝนต้นข้าวเมื่อ พ.ศ. 2436 จากเดิมที่เป็นการเขียนเป็นเรียงความบรรยายและรูปแบบการเขียนที่ไม่ตายตัว (หรือเป็นการบรรยายเชิงคุณภาพ) ไปสู่การเขียนรายงานข้อมูลที่ให้กรอกข้อมูลตัวเลขในตารางซึ่งเป็นตารางมาตรฐานเดียวกัน (หรือการบรรยายเชิงปริมาณ) พร้อมทั้งการเขียนบรรยายสรุปที่ระบุใจความอย่างชัดเจน โปรัดดู ปรีดาภรณ์ เอี่ยมแจ้ง และอรอนงค์ ทิพย์พิมล, “มักจะเอาฝ่าถึงมาใช้แทนเครื่องวัด: การปรับปรุงการทำรายงานนำฝนต้นข้าวและประโยชน์ของงานอุตุนิยมวิทยาที่มีต่อรัฐสยามในระหว่างทศวรรษ 2430-2450,” *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์* 24, ฉ. 1 (มกราคม-เมษายน 2567): 33-59.

³⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในฐานะผู้ทำหน้าที่ช่วยในการร่างพระราชดำรัสได้กล่าวในจดหมายเหตุที่ส่งไปยังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการเมื่อ พ.ศ. 2446 ไว้ว่าการร่างพระราชดำรัสเฉลิมพระชนมพรรษาในช่วงนั้นเต็มไปด้วยความยากลำบาก ด้วยเพราะมีเวลาน้อยแต่ต้องทำให้ทันเวลา การแปลก็ต้อง “แปลให้ลงประโยคในพักเดียว” อีกทั้ง “เรื่องก็ไม่ใคร่มีอะไรจะเลือก จนแจกให้ทั่วทุกกระทรวงไม่ได้ เพราะเป็นเรื่องเตร็ด ไม่เคยยกขึ้นกล่าวเสียโดยมาก” ดูใน หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 บ.1.9/55

ยุติธรรม

๖ จัดศาลได้จัดสำเร็จแล้ว และศาลเชียงใหม่แล้ว ยังอีก ๓ มณฑล

๗ โรงเรียนกฎหมาย และเนติบัณฑิต [...] ³⁶

ข้อความข้างต้นนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในฐานะผู้ทำหน้าที่ร่างพระราชดำรัสได้จัดทำหัวข้อที่มีข้อความกระชับ เพื่อเป็นโครงสร้างในการกำหนดภาพรวมและลำดับความสำคัญ บันทึกขั้นตอนกระบวนการร่างพระราชดำรัสในสมัยรัชกาลที่ 7 ระบุรายละเอียดไว้ว่า “เมื่อได้หัวข้อราชการจากกระทรวงต่างๆ มาพอสมควรแล้ว ก็ตั้งรูปวางเป็นโครงร่างไว้ชั้นหนึ่งก่อน คือจัดลำดับเอาเรื่องของกระทรวงใดไว้หน้าหลัง โดยคัดสำเนาขึ้นจากหัวข้อที่เจ้ากระทรวงต่างๆ ส่งมานั้นเองเป็นเครื่องมือทำ และนำสำเนานั้นๆ มาลำดับต่อเป็นกระทรวงๆ พร้อมทั้งคำขึ้นต้นและลงท้าย” ในขั้นต่อไปหากพบข้อมูลที่ไม่จำเป็น ผู้ร่างจะทำการขีดทแยงหรือแก้ไขลงในสำเนานั้นตามความเหมาะสม ส่วนกรณีที่ยังบางกระทรวงยังไม่ส่งรายงานมา จะใช้การสอดกระดาษาเปล่าเพื่อทำหมายเหตุไว้เนื่องจากไม่สามารถรอข้อมูลได้ครบทุกหน่วยงาน เมื่อดำเนินการเสร็จสิ้นจึงส่งไปยังราชเลขาธิการต่อไป ³⁷ และเมื่อได้ร่างพระราชดำรัสแล้ว เอกสารจะถูกส่งไปยังที่ประชุมเสนาบดีและพระมหากษัตริย์เพื่อแก้ไขและตรวจสอบตามลำดับ

ข้อมูลจากรายงานเหล่านั้นจะถูกคัดเลือกเพียงบางเรื่องเท่านั้น ไม่จำเป็นว่าทุกหน่วยงานที่ส่งรายงานมาจะได้รับเลือกให้บรรจุลงในพระราชดำรัส การเลือกสรรข้อมูลจะเน้นส่วนที่สามารถแสดงถึงภาพลักษณ์ความสำเร็จของรัฐ ข้อมูลที่เลือกสรรในบางเรื่องต้องพอที่จะเป็นตัวแทนแสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าของรัฐสยาม อันนำไปสู่การสร้างภาพลักษณ์ในการปกครองแบบใหม่ได้ เนื่องจากความชอบธรรมของรัฐสมัยใหม่อยู่ที่การบำบัดทุกข์บำรุงสุข และพระราชดำรัสก็ต้องการนำเสนอและตอกย้ำสารเช่นนี้ นอกจากนี้ ข้อมูลที่นำเสนอยังทำหน้าที่เป็นตัวแทนของความก้าวหน้าที่ไม่อาจหยุดนิ่ง ข้อมูลจึงต้องนำเสนอความสำเร็จใหม่ในทุกรอบปี การแสดงถึงความเปลี่ยนแปลงในสิ่งที่ได้ดำเนินการมาแล้วจึงกลายเป็นสิ่งจำเป็น การนำเสนอข้อมูลไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงทุกอย่าง แต่เป็นการเลือกสรรเฉพาะบางอย่างที่พอให้เห็นภาพรวมของความก้าวหน้าในกิจการของรัฐ

นอกจากนี้ ข้อมูลต่าง ๆ ที่คัดเลือกมายังจำเป็นต้องผ่านการปรับแปลงรูปแบบภาษาในการสื่อสารให้เหมาะสมกับการเป็นพระราชดำรัส กล่าวคือ ข้อมูลที่ได้มามักอยู่ในรูปของภาษาสถิติ “ตัวเลข” จึงจำเป็นต้องลดรูปข้อมูลให้กระชับและเข้าใจง่ายขึ้น โดยปกติแล้วข้อมูลรายงานจากหน่วยงานกระทรวงต่าง ๆ มักจะเต็มไปด้วยรายละเอียดตัวเลขเชิงปริมาณ ซึ่งกระบวนการการเก็บและประมวลข้อมูลให้เป็นตัวเลข (quantification) นั้นเป็นสิ่งสำคัญที่รัฐสมัยใหม่ต้องการ กระนั้นในการร่างข้อความสำหรับใช้เป็นภาษาพูด

³⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ๕.5 บ.1.9/31. อนึ่ง ผู้วิจัยเห็นว่ากระบวนการแยกหัวข้อย่อยเช่นนี้มีผลทำให้พระราชดำรัสตั้งแต่ พ.ศ. 2441 เป็นต้นมามีความแตกต่างจากก่อนหน้าที่มีการแบ่งย่อหน้าละหนึ่งเรื่อง ซึ่งเป็นผลจากกระบวนการแยกหัวข้อย่อยเช่นนี้เอง

³⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ๕.7 บ.1.2/8 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 7 เรื่องพระราชดำรัสจัดมรดก พุทธศักราช 2471 (21 ธันวาคม - 27 กุมภาพันธ์ 2471). โปรดดูเรื่อง “บันทึกการปฏิบัติพระราชดำรัสจัดมรดก พ.ศ. 2471”

ในพระราชดำรัส ข้อมูลที่อยู่ในรูปตัวเลขจำนวนนับกลับมีความสำคัญน้อยลง เพราะไม่จำเป็นต้องนำเสนอรายละเอียดมากถึงระดับนั้น ดังนั้น กระบวนการประมวลข้อมูลให้เป็นร่างพระราชดำรัสจึงเปรียบเสมือนกระบวนการย้อนกลับ ที่แปลงข้อมูลตัวเลขเชิงปริมาณกลับกลายเป็นข้อความเชิงคุณภาพเนื่องจากพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีต้องการอ้างอิงข้อมูลของรัฐแต่ไม่จำเป็นต้องลงละเอียด หากแต่เน้นสื่อสารให้เห็นถึงภาพรวมของความสำเร็จมากกว่า

ในบางกรณี ข้อความในร่างพระราชดำรัสที่ปรับปรุงจากรายงานข้อมูลดิบของหน่วยงานต่าง ๆ นั้น ยังคงเต็มไปด้วยข้อมูลตัวเลขจำนวนมาก ข้อความดังกล่าวมักถูกมองว่าไม่เหมาะกับการนำเสนอผ่านพระราชดำรัสเท่าใดนัก ในหลายครั้งจึงมีการปรับแก้ข้อความเพื่อตัดข้อมูลตัวเลขออกไป โดยกล่าวถึงเพียงคร่าว ๆ เท่านั้น ดังกรณีตัวอย่างในพระราชดำรัส พ.ศ. 2461 (ปฏิทินใหม่) ที่รัชกาลที่ 6 ได้ทรงปรับแก้ไขเนื้อความพระราชดำรัสด้วยพระองค์เอง โดยลบข้อมูลตัวเลขออกและปรับเปลี่ยนให้เป็นภาษาพูดมากขึ้น ดังปรากฏในข้อความดั้งเดิมที่ร่างโดยราชเลขาธิการว่า “การปลูกใช้ทรัพย์สินแทนในปีนี้ได้จำนวนราษฎร ๕๑๐,๑๘๒ คน” รัชกาลที่ 6 ได้ทรงแก้ไขข้อความเป็น “การปลูกใช้ทรัพย์สินแทนในปีนี้ได้กระทำต่อมาเป่นประโยชน์” ส่วนอีกตัวอย่างหนึ่งในพระราชดำรัสปีเดียวกัน ข้อความในพระราชดำรัสกล่าวถึงเรื่องการป้องกันโรคพยาธิในจังหวัดเชียงใหม่ที่มีข้อความดั้งเดิมว่า “การที่ได้จัดไปแล้วก็ปรากฏว่าได้ผลดี คือมีราษฎรมาให้ตรวจ ๔๒๔๑ คน ปรากฏว่าเป็นโรคนี้ ๖๐๔๘ คน รักษาหาย ๔๑๔๐ คน” รัชกาลที่ 6 ได้แก้ไขข้อความเป็น “การที่ได้จัดไปแล้วก็ปรากฏว่าได้ผลดี คือมีราษฎรมาให้ตรวจเป็นอันมาก และที่ปรากฏว่าเป็นโรคนี้แล้วก็ได้จัดการรักษาหายไปแล้วเป็นส่วนมาก”³⁸ ตัวอย่างการปรับแก้ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างการนำเสนอข้อมูลความก้าวหน้าของรัฐผ่านตัวเลขเชิงประจักษ์ที่ระบุอย่างชัดเจน กับการนำเสนอผ่านพระราชดำรัสที่เป็นการสื่อสารด้วยภาษาพูด การผลิตพระราชดำรัสแถลงผลงานเช่นนี้สะท้อนให้เห็นถึงสภาวะสองจิตสองใจของการนำเสนอข้อมูลสถิติ กล่าวคือ ในด้านหนึ่งพระราชดำรัสมีความจำเป็นต้องอ้างอิงข้อมูลเพื่อเป็นเครื่องยืนยันถึงความสำเร็จของรัฐ แต่ในอีกด้านหนึ่ง การนำเสนอข้อมูลที่ลงรายละเอียดลึกเกินไปก็อาจลดทอนสุนทรียภาพของพระราชดำรัสเอง ดังนั้น กระบวนการร่างพระราชดำรัสจึงดำเนินไปภายใต้การปฏิบัติการทางเอกสารที่ต้องแสวงหาทางออกที่ประนีประนอมดังตัวอย่างที่ยกมา

แน่นอนว่ากระบวนการร่างพระราชดำรัสนี้ต้องคำนึงถึงความอ่อนไหวในการนำเสนอข้อมูลด้วยเช่นกัน ข้อมูลบางประการก็อาจถูกคัดเลือกและละเว้นที่จะไม่นำเสนอสู่สาธารณะ ดังกรณีตัวอย่างของกระทรวงต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 5 ใน พ.ศ. 2443 ได้มีการแจ้งให้ทุกกระทรวงตระเตรียมส่งรายงานผลการดำเนินงานมายังราชเลขาธิการเพื่อร่างพระราชดำรัส สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ได้มีลายพระหัตถ์ตอบ โดยทรงอธิบายถึงสาเหตุที่กิจการของกระทรวงการต่างประเทศไม่เคยถวายรายงานเพื่อบรรจุลงในพระราชดำรัส ทั้งนี้ทรงชี้แจงว่าในอดีตอาจเคยมีการลงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องอยู่บ้าง เนื่องจากพระราชดำรัสในงานเฉลิมพระชนมพรรษานั้น

³⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ๖.6 บ.1.3/14 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 6 เรื่องเฉลิมพระชนมพรรษาพุทธศักราช 2455 - 7 มกราคม 2466) (สะกดตามต้นฉบับ การขีดเส้นใต้เน้นโดยผู้วิจัย)

อาจเทียบได้กับ “รอยัลสปีชในปาลิเมนต์” แต่ภายหลังเมื่อผู้แทนนานาชาติไม่ได้เข้าร่วมในที่ประชุมพร้อมกับข้าราชการ ธรรมเนียมการกล่าวถึงกิจการต่างประเทศจึงถูกยกเลิกไป อีกทั้งทรงให้พระราชวินิจฉัยว่า หากรัชกาลที่ 5 มีพระราชประสงค์จะให้บรรจุนโยบายของกระทรวงที่ยอมรับได้ อย่างไรก็ตาม หากอิงตามธรรมเนียมการทูตยุโรปแล้ว มักจะไม่ได้ลงเนื้อหาความกิจการต่างประเทศในพระราชดำรัส โดยทรงอ้างถึงคำกล่าวของลอร์ดดักเฟอร์ริน (Lord Dufferin) ที่เคยกล่าวไว้ในทำนองว่าการทูตนั้นมีลักษณะความเงิบ ซึ่งเป็นการแสดงว่ากิจการสำเร็จเป็นไปด้วยดี ในทางตรงกันข้าม การนำเรื่องทางการทูตมาประกาศให้ทราบโดยทั่วกัน มักเป็นการแสดงว่ากิจการนั้นมีปัญหา ไม่เรียบร้อย หรือเกิดความวุ่นวายขึ้น ด้วยเหตุนี้ความคืบหน้าของกระทรวงการต่างประเทศจึงไม่ได้ถูกบรรจุลงในพระราชดำรัสอย่างละเอียดถี่ถ้วนเช่นกระทรวงอื่น ๆ³⁹ กรณีนี้สะท้อนให้เห็นว่า เอกสารพระราชดำรัสจึงนำเสนอความจริงแบบเลือกสรร โดยคณะผู้ร่างจากหน่วยงานต่าง ๆ จะต้องพิจารณาข้อมูลก่อนให้ไว้อย่างรัดกุม เนื่องจากการกิจสำคัญของการมีพระราชดำรัสคือการนำเสนอความสำเร็จก้าวหน้าของการบริหารเป็นสำคัญนั่นเอง

ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 7 สถานการณ์วิกฤตเศรษฐกิจโลกได้สร้างผลกระทบต่อสยาม พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปี พ.ศ. 2474 (ปฏิทินใหม่) จึงได้ปรากฏเรื่องวิกฤตเศรษฐกิจเป็นอันดับแรก เพื่อนำเสนอวิธีแก้ปัญหา อย่างไรก็ตาม ในที่ประชุมอภิรัฐมนตรี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้กราบทูลเสนอพระวินิจฉัยต่อร่างพระราชดำรัสรัชกาลที่ 7 เกี่ยวกับประเด็นแนวคิดทางเศรษฐกิจ โดยทรงเห็นว่าสาเหตุของวิกฤตเศรษฐกิจนั้นเป็นเรื่องซับซ้อน จึงทรงไม่แนพระทัยว่าร่างพระราชดำรัสถูกต้องเพียงใด และทรงเกรงว่าหากนำเสนอข้อมูลที่คลาดเคลื่อน อาจนำไปสู่การโต้แย้งจากผู้ที่มีความเชี่ยวชาญได้ นอกจากนี้ยังทรงสังเกตว่าในหน้าหนังสือพิมพ์เต็มไปด้วยกระแสวิพากษ์วิจารณ์และข้อเรียกร้องให้รัฐบาลเร่งแก้ไขปัญหา จึงทรงพระวิตกว่าพระราชดำรัสแถลงผลงานฉบับนี้อาจกลายเป็นประเด็นโต้เถียงในวงกว้าง

ถ้าความเชื่อนี้เป็นคำกล่าวของบุคคลอย่างสุเพียงชั้นเสนapati ก็พอทำเนา แต่ถ้าเป็นพระราชดำรัสแล้ว ดูใกล้เคียงเป็นการต่อมพระองค์ลงโต้เถียงกับความเห็นของบุคคลภายนอกและหนังสือพิมพ์ จะเกิดเป็นธรรมเนียมเราให้ต้องทรงแสดงชี้แจงการที่มีผู้ตำหนิทางการของรัฐบาลด้วยพระองค์เองอยู่เรื่อยไป ยิ่งถ้าเกิดมีเสียงย้อนขึ้นอีกชั้นหนึ่งก็จะเสียพระเกียรติยศ อันที่พระราชดำรัสจากราชบัลลังก์เช่นนี้ตามหลักอย่างมากก็เพื่อแสดงนโยบายของรัฐบาล หรือปลุกใจให้ประชาชนพร้อมเพรียงกันเพื่อกิจอันใดอันหนึ่ง ไม่มีธรรมเนียมในประเทศใดที่จะใช้สำนวนโต้เถียงความเห็นกับบุคคลหรือคนหนึ่งคนใด จะเป็นการพลาดจากหลักไป⁴⁰

³⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. 5.5 บ.1.9/17 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 5 เรื่องเบ็ดเตล็ดต่างๆ ในการเฉลิมพระชนมพรรษา (1 มกราคม ร.ศ. 114 [พ.ศ. 2435] - 25 พฤศจิกายน ร.ศ. 119 [พ.ศ. 2443])

⁴⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. 7.7 บ.1.2/15 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 7 เรื่องพระราชดำรัสจัดทรงมรดก พ.ศ. 2473 (4 ธันวาคม - 20 กุมภาพันธ์ 2473) กรุณาดูบันทึกความเห็นของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตว่าด้วย ร่างพระราชดำริตอนต้นซึ่งว่าด้วยเศรษฐกิจ (6 กุมภาพันธ์ 2473)

ดังนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต จึงได้ทรงปรึกษาราชการกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เพื่อปรับแก้เนื้อหาในพระราชดำรัสให้มีความรัดกุมยิ่งขึ้นก่อนจะมีการประกาศพระราชดำรัสสู่สาธารณะ ตามทัศนะดังกล่าว พระราชดำรัสจึงมิได้มีสถานะเป็นเพียงเอกสารราชการเท่านั้น แต่เปรียบเสมือนตัวแทนขององค์กษัตริย์ ด้วยเหตุนี้จึงทรงพระวิตกว่าเมื่อข้อความในพระราชดำรัสเข้าสู่พื้นที่สาธารณะที่เต็มไปด้วยความปั่นป่วน อาจนำไปสู่การตีความที่ส่งผลกระทบต่อพระเกียรติยศได้

สิงห์และอิวาร์ซอนได้เสนอไว้ว่า สถานะทางการเมืองของสถาบันกษัตริย์จะดำรงอยู่ได้ก็ต่อเมื่อเข้าสู่ความสัมพันธ์กับระบอบวัตถุเอกสารจนประกอบกันขึ้นเป็น “กายาคณะแห่งกษัตริย์ภาพ” (Corporate body of kingship) ในแง่นี้ สภาวะของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงปรากฏขึ้นได้อย่างสมบูรณ์เมื่อกระบวนการ “ปิดกล่องดำ” ได้ดำเนินการไปจนเสร็จสิ้น ซึ่งทำหน้าที่บดบังปฏิบัติการย่อยในชีวิตประจำวันของระบบราชการไม่ให้ปรากฏต่อสายตาสาธารณชน⁴¹ หากเราเปิดกล่องดำออก จะพบว่าพระราชดำรัสที่ดูเสมือนเป็นผลผลิตขององค์กษัตริย์เพียงพระองค์เดียวนั้น แท้จริงแล้วถูกรังสรรค์ขึ้นจากเครือข่ายตัวแสดงที่หลากหลายที่ฉาบฉวย ทั้งวัตถุเอกสารเองและกลุ่มคนไร้นามในระดับปฏิบัติการ (เช่น เสมียนผู้คัดลอกเอกสาร ผู้จัดเก็บสถิติ) ที่ทำหน้าที่รวบรวมและส่งข้อมูลตามลำดับชั้น ไปจนถึงเสนาบดีราชเลขาธิการ และองค์พระมหากษัตริย์เอง ความลึกลับจึงเกิดขึ้นเมื่อผลผลิตที่เกิดจากการทำงานร่วมกันนี้ถูกนำเสนอในพื้นที่สาธารณะและถูกทำให้เป็นพิธีกรรมที่ซับซ้อนเพียงองค์กษัตริย์ ทำให้สังคมรับรู้และยกย่องให้พระองค์เป็นเจ้าของผลงานและรับผิดชอบแต่เพียงผู้เดียว ทั้งที่ในความเป็นจริงมีผู้ประพันธ์จำนวนมากซ่อนตัวอยู่เบื้องหลัง

โดยสรุป การปรากฏตัวของเอกสารพระราชดำรัสที่ร่างเสร็จแล้วในงานพื้นที่พระราชพิธี จึงเป็นเพียงฉากหน้าอันศักดิ์สิทธิ์และเนียนเรียบที่สะท้อนสู่สายตาอันเป็นเอกภาพของกษัตริย์ แต่ได้ชักชวนความซับซ้อนไว้ที่ฉากหลังที่เป็นปฏิบัติการทางเอกสารอันวุ่นวายไว้ พระราชดำรัสแถลงผลงานที่นำเสนอเปรียบดังตัวแทนของกษัตริย์นั้น ที่จริงแล้วเป็นผลผลิตจากปฏิบัติการทางเอกสารร่วมกันของเครือข่ายที่เชื่อมต่อกันเข้ากับกลไกการรวบรวม ประมวล และจัดเกลาข้อมูล การที่บทความนี้ได้เผยให้เห็นเส้นทางการบวนการเบื้องหลังบางส่วน จึงเป็นการชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันแยกไม่ออกระหว่างพิธีกรรมทางอำนาจและระบอบเอกสาร ซึ่งหลังจากได้อภิปรายในประเด็นดังกล่าวแล้ว ในส่วนถัดไปจะวิเคราะห์ถึงแบบแผนพระราชดำรัส

4. วิเคราะห์แบบแผนพระราชดำรัส

พระราชดำรัสนำเสนอด้วยภาษาที่แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จก้าวหน้า โดยมุ่งเน้นการเปรียบเทียบให้เห็นถึงพัฒนาการในทางที่ดีขึ้นเมื่อเทียบกับปีก่อนหน้า ทั้งนี้ การเก็บรวบรวมข้อมูลและการบันทึกเอกสารอย่างเป็นระบบได้ช่วยให้เกิดการเปรียบเทียบกับอดีตได้ ดังนั้น การยืนยันความเจริญของรัฐจึงจำเป็นต้องอาศัยข้อมูลทางสถิติเป็นเครื่องมือสำคัญ ในหลายกรณีมีการระบุจำนวนตัวเลขเชิงประจักษ์

⁴¹ Suwannakij and Ivarsson, "Inscribing Siam: The State of Documentary and Spatial Practices"

เพื่อแสดงว่าเปลี่ยนแปลงไปเท่าใด ในขณะที่วาระอื่น ๆ เลือกใช้คำเปรียบเปรยเชิงคุณภาพ เช่น “มากกว่า” หรือ “ดีกว่า” เป็นต้น เพื่อแสดงความเปลี่ยนแปลงในทิศทางเชิงบวก⁴² นอกจากนี้ ข้อความในพระราชดำรัสยังประกอบไปด้วย “ความหวัง” ที่ไม่ใช่เพียงแค่การมองปัจจุบันย้อนไปยังอดีตเพื่อเปรียบเทียบความสำเร็จเท่านั้น แต่ยังเป็นมุมมองไปสู่นาคตเพื่อสร้างความเชื่อมั่นว่าสิ่งต่าง ๆ จะพัฒนาดีขึ้นกว่าเดิม ดังปรากฏในพระราชดำรัสเมื่อ พ.ศ. 2429 ความว่า “การซึ่งคาดคะเนล่วงหน้าว่าไร่นาจะเป็นอย่างไรนั้น ก็เห็นว่าจะเป็นการดี แลเรามีเหตุอันสมควรแล้วที่จะหวังใจว่า การค้าขายคงจะมีความเจริญต่อไป ให้เป็นผลทั้งเมืองนี้และเมืองอื่น ๆ ทั้งสองฝ่าย” หรือพระราชดำรัสเมื่อ พ.ศ. 2441 ที่ระบุว่า “การศุขาภิบาลซึ่งพึงจะเริ่มจัด ก็ได้ปรากฏเห็นผลอันดีอันเป็นที่หวังใจโดยมากว่าจะเป็นความสำเร็จตลอด”⁴³ อย่างไรก็ตาม การนำเสนอการคาดการณ์หรือการสัญญาสิ่งที่จะทำให้ในอนาคตย่อมมีความเสี่ยงที่จะผิดพลาดได้ โดยเฉพาะในรัชสมัยของรัชกาลที่ 7 ซึ่งต้องเผชิญแรงกดดันจากปัญหาเศรษฐกิจที่รุนแรง การกล่าวถึงการคาดการณ์จึงต้องเป็นไปด้วยความระมัดระวังยิ่งขึ้น ดังปรากฏในการประชุมอภิรัฐมนตรีเมื่อปลายปี พ.ศ. 2468 ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงมีพระวินิจฉัยว่า ความในพระราชดำรัสควรแสดงถึงสิ่งที่จริงจะทำในอนาคต แต่ที่ประชุมได้ตระหนักถึงข้อจำกัดบางประการว่า “น่ากลัวอยู่บ้างในการที่จะทำไปไม่สำเร็จ ตกลงว่าจะแสดงแต่โดยระวังในสิ่งที่ควรแน่ใจ”⁴⁴

การปรากฏขึ้นของพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีมีนัยสำคัญอย่างยิ่ง เพราะได้สะท้อนให้เห็นว่าสถาบันกษัตริย์ได้กลายเป็นศูนย์กลางของพิธีกรรมการเฉลิมฉลอง ไม่ว่าจะเป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษา หรือวันฉัตรมงคล การใช้พระราชดำรัสบอกเล่ากิจกรรมของรัฐมีส่วนสำคัญในการหนุนเสริมโครงสร้างอำนาจรวมศูนย์แบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั้งในแง่การบริหารราชการและในเชิงสัญลักษณ์ โดยเฉพาะในแง่สัญลักษณ์นั้น นับเป็นการสร้างสำนึกในมิติทางเวลาของรอบปีการบริหารราชการบ้านเมืองให้หมุนรอบวันสำคัญขององค์กษัตริย์ เมื่อการสรุปผลงานประจำปีได้ถูกจัดวางไว้ในวาระวันพระราชสมภพ กิจกรรมของรัฐจึงถูกเชื่อมโยงเข้ากับสถาบันกษัตริย์อย่างแยกไม่ออก ดังนั้น หากพระราชดำรัสแถลงผลงานคือการนำเสนอภาพความสำเร็จของรัฐ รัฐสยามย่อมแสดงภาพแห่งความสำเร็จนั้นภายใต้พระราชอำนาจที่สถาบันกษัตริย์พระราชทานให้ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ไม่มีวาระใดในรอบปีที่การแสดงความสำเร็จหรือความก้าวหน้าในกิจการของรัฐจะเด่นชัดเท่าวันที่มีการแถลงผลงานผ่านพระราชดำรัสเหล่านี้ รัฐสมัยใหม่ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงผูกโยงบทบาทของกษัตริย์แบบใหม่ที่ทำหน้าที่บำบัดทุกข์บำรุงสุขเข้ากับพระมหากษัตริย์คุณอยู่เสมอ ความสำเร็จก้าวหน้าของรัฐจึงกลายเป็นความสำเร็จส่วนพระองค์ของกษัตริย์ไปด้วยในท้ายที่สุด

⁴² ในขณะที่งานศึกษาของอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ เน้นไปที่แนวคิดพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้กำหนดวิฤตศาสตร์ที่ดำเนินไปสู่ความก้าวหน้าอันนำไปสู่การสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ บทความนี้เน้นไปที่นัยสำคัญของข้อมูลสถิติที่นำมาเสนอทุกปีเพื่อแสดงให้เห็นถึงภารกิจความสำเร็จก้าวหน้าของรัฐที่ไม่หยุดนิ่งแทน โปรดดู อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555).

⁴³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, 47-49, 157.

⁴⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.7 บ.1.2/1, สำเนารายงานการประชุมอภิรัฐมนตรี ครั้งที่ 2/2468 (5 ธันวาคม 2468)

การผลิตพระราชดำรัสแถลงผลงานอย่างสม่ำเสมอมีความสำคัญยิ่ง ซึ่งเราสามารถทำความเข้าใจปรากฏการณ์นี้โดยเริ่มจากคำถามว่าแบบแผนนี้ได้เริ่มต้นขึ้นเมื่อใด และมีความเปลี่ยนแปลงต่อแบบแผนพระราชดำรัสหรือไม่ อย่างไร เพื่อทำความเข้าใจภาพรวมของพระราชดำรัส บทความนี้จึงได้รวบรวมข้อมูลพื้นฐานจากราชกิจจานุเบกษาหลายฉบับ (เนื่องจากที่ผ่านมายังไม่มีการประมวลข้อมูลเหล่านี้อย่างชัดเจนมาก่อน) โดยตารางด้านล่างแสดงถึงการปรากฏของพระราชดำรัสแถลงผลงานในแต่ละปี และยังแสดงถึงความถี่ของการใช้ข้อมูลตัวเลขปริมาณประกอบในพระราชดำรัสว่ามีมากน้อยเพียงใด

จากตารางที่ 2 แสดงให้เห็นว่าแบบแผนการปรากฏของพระราชดำรัสสามารถแบ่งออกได้เป็นสองช่วงเวลา โดยช่วงแรกถือเป็นช่วงก่อตัวที่มีแบบแผนยังไม่ลงตัวนัก คือระหว่าง พ.ศ. 2417 ถึง พ.ศ. 2440 ขณะที่ช่วงที่สอง คือระหว่าง พ.ศ. 2441 ถึง พ.ศ. 2475 ซึ่งเป็นช่วงที่พระราชดำรัสมีแบบแผนที่ลงตัวและชัดเจน สำหรับในช่วงแรก (พ.ศ. 2417-2440) แบบแผนการปรากฏของพระราชดำรัสนี้ยังมีความไม่แน่นอน แม้จะเริ่มมีการพระราชทานพระราชดำรัสประจำปีขึ้นในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 แต่เนื้อหาที่สรุปแถลงผลงานยังไม่ได้เกิดขึ้นอย่างเป็นระบบ โดยธรรมเนียมใหม่นี้เริ่มขึ้นใน พ.ศ. 2417 ภายหลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ซึ่งอาจวิเคราะห์ได้ว่าสัมพันธ์กับการสร้างฐานอำนาจของรัชกาลที่ 5 เพื่อคานอำนาจกับกลุ่มขุนนางเดิม อย่างสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ (วังหน้า) การใช้พื้นที่พระราชดำรัสแถลงกิจการบ้านเมืองจึงเป็นเสมือนการประกาศแผนงานปฏิบัติและโครงการรวมอำนาจสู่ศูนย์กลาง เช่น การตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน การยกเลิกธรรมเนียมหมอบคลาน และการปฏิรูปศาลและกฎหมาย ซึ่งนัยทางการเมืองนี้สะท้อนให้เห็นจากเหตุการณ์วิกฤตการณ์วังหน้าที่เกิดขึ้นเพียงไม่กี่เดือนหลังจากคำแถลงครั้งแรก อย่างไรก็ตาม แม้ธรรมเนียมการแถลงผลงานจะดำเนินต่อมา แต่ในช่วงต้นนี้ยังไม่เป็นระบบและมีความต่อเนื่องนัก

สำหรับในช่วงที่สอง (พ.ศ. 2441-2475) เป็นช่วงที่การแถลงผลงานดำเนินไปอย่างต่อเนื่องและเป็นระเบียบมากขึ้น โดยเฉพาะตั้งแต่ พ.ศ. 2441 เป็นต้นไป แบบแผนการพระราชทานพระราชดำรัสเข้าสู่สภาวะที่ลงตัวจนกลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติหลัก ข้อสังเกตประการหนึ่งที่น่าสนใจก็คือ พ.ศ. 2441 ยังเป็นปีที่มีการปรับเปลี่ยนแบบแผนธรรมเนียมให้การเฉลิมฉลองตกแต่งประทีปโคมไฟ (นั่นคือ การเฉลิมพระชนมพรรษา ภาคที่ 2 ดังที่ได้อภิปรายไว้แล้ว) ย้ายไปจัดในงานฉัตรมงคลแทนด้วย สิ่งนี้สะท้อนถึงความพยายามจัดระเบียบพระราชกรณียกิจที่เป็นระบบมากขึ้นอย่างชัดเจนในช่วงเวลาดังกล่าว

นอกจากนี้ หากพิจารณาตามตารางจะเห็นว่าในบางปีมีเพียงพระราชดำรัสแบบสั้น ๆ นั่นคือเป็นพระราชดำรัสที่ไม่ได้ตรัสถึงผลงานในรอบปีของรัฐ มีเพียงแต่คำกล่าวเล็กน้อยต่อข้าราชการเท่านั้น นั่นคือช่วง พ.ศ. 2432 ถึง พ.ศ. 2440 ทั้งนี้ยังไม่พบคำอธิบายอย่างเป็นทางการถึงเหตุผลที่ไม่มีพระราชดำรัสแบบยาว (ที่สรุปผลงานรอบปี) แต่เราอาจสันนิษฐานได้ว่า การเตรียมพระราชดำรัสนั้นต้องอาศัยเวลา และพระมหากษัตริย์จำเป็นต้องปรากฏพระองค์ในงานพระราชพิธี ดังนั้นเมื่อพระมหากษัตริย์มีพระราชภารกิจอื่นที่ไม่อาจประทับอยู่ในงานพิธีได้ พระราชดำรัสก็อาจถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นแบบสั้นแทนก็ได้

ตารางที่ 2

พระราชดำรัสแถลงผลงานรายปีและข้อมูลตัวเลขปริมาณ (พ.ศ. 2417-2475)

ปี	พระราชดำรัส แถลงผลงานรายปี	ข้อมูลที่เป็น ตัวเลขปริมาณ (ครั้ง)	ปี	พระราชดำรัส แถลงผลงานรายปี	ข้อมูลที่เป็น ตัวเลขปริมาณ (ครั้ง)
2417	มี	0	2447	มี	0
2418	ไม่มี	-	2448	มี	0
2419	มี	0	2449	มี	1
2420	มี	4	2450	ไม่มี	-
2421	มี	12	2451	มี	0
2422	มี	4	2452	มี	0
2423	ไม่มี	-	2453	มี	5
2424	ไม่มี	-	2454	พระราชดำรัสสั้น* [เริ่มรัชกาลที่ 6]	0
2425	ไม่มี	-	2455	พระราชดำรัสสั้น*	0
2426	ไม่มี	-	2456	มี	2
2427	มี	0	2457	มี	0
2428	มี	0	2458	มี	16
2429	มี	0	2459	มี	23
2430	มี	0	2460	มี	34
2431	มี	0	2461	มี	9
2432	พระราชดำรัสสั้น*	0	2462	มี	1
2433	พระราชดำรัสสั้น*	0	2463	มี	2
2434	พระราชดำรัสสั้น*	0	2464	มี	1
2435	พระราชดำรัสสั้น*	0	2465	มี	0
2436	ไม่มี	-	2466	มี	1
2437	ไม่มี	-	2467	มี	4
2438	พระราชดำรัสสั้น*	0	2468	มี	1
2439	พระราชดำรัสสั้น*	0	2469	พระราชดำรัสสั้น* [เริ่มรัชกาลที่ 7]	0
2440	พระราชดำรัสสั้น*	0	2470	มี	1
2441	มี	2	2471	มี	0
2442	มี	2	2472	มี	2
2443	มี	5	2473	มี	14
2444	มี	3	2474	มี	1
2445	มี	2	2475	มี	1
2446	มี	0	2476	ไม่มี	-

ที่มา: ประมวลจากราชกิจจานุเบกษาหลายฉบับ (พ.ศ. 2417-2475)⁴⁵

⁴⁵ ตารางนี้ได้รับนำเสนอตามระบบปฏิทินใหม่ เนื่องด้วยพระราชดำรัสแถลงผลงานของรัชกาลที่ 6 จัดในเดือนมกราคม และรัชกาลที่ 7 ในเดือนกุมภาพันธ์ตามระบบปฏิทินเก่า

การวิเคราะห์ตัวบทพระราชดำรัสโดยทั่วไปมักเน้นไปที่บริบทเฉพาะ นั่นคือเป็นการอ่านวิเคราะห์อย่างใกล้ชิดเพื่อหาความหมาย แต่อย่างไรก็ตาม เนื่องจากพระราชดำรัสสรุปผลงานในรอบปีนั้น มักประกอบด้วยข้อความที่เป็นแบบแผนตายตัวและดูซ้ำ ๆ กัน วิธีการวิเคราะห์ที่น่าจะมีประโยชน์มากกว่า ก็คือการหารูปแบบที่เปลี่ยนไป บทความนี้ได้อาศัยแนวทางการ “อ่านไกล” (distant reading) ที่เสนอโดย ฟรังโก มอเรตตี (Franco Moretti)⁴⁶ มาใช้วิเคราะห์เพื่อหาความถี่ของ “ข้อมูลที่แสดงถึงตัวเลขเชิงปริมาณ” ในตัวบทพระราชดำรัส สาเหตุที่ข้อมูลนี้น่าสนใจก็คือ พระราชดำรัสกับข้อมูลดิบที่ส่งมาจากหน่วยงานต่าง ๆ นั้นมีความต่างกันมากพอสมควร ด้วยเพราะการเรียบเรียงให้เป็นพระราชดำรัสมักจะลดทอนและไม่แสดงตัวเลขจำนวนที่มีลักษณะเป็นข้อมูลดิบอย่างชัดแจ้ง แต่จะถูกนำมาเรียบเรียงใหม่ให้เป็นภาษาพูดที่เหมาะสมและเรียบง่ายแทน อย่างไรก็ตาม การเรียบเรียงดังกล่าวก็ไม่ได้สมบูรณ์แบบเสมอไป บทความนี้ จึงตั้งคำถามว่ามีความเปลี่ยนแปลงที่เป็นแบบแผนบางอย่างซ่อนอยู่หรือไม่อย่างไร ผลการวิเคราะห์ ปรากฏว่า ตัวบทที่ปรากฏข้อมูลตัวเลขเชิงปริมาณนั้นไม่ได้มีแบบแผนความเปลี่ยนแปลงที่เป็นระบบอย่างชัดเจน แต่เกิดขึ้นแบบสุ่มเสียมากกว่า จากตารางที่ 2 จะเห็นได้ว่า การนำเสนอข้อมูลที่แสดงตัวเลข มาก ๆ นั้นปรากฏอยู่ในทุกช่วงรัชกาล เช่น ช่วงรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2420) ช่วงรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2458 ถึง พ.ศ. 2460) และช่วงรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2473) จากการปรากฏขึ้นของข้อมูลดังกล่าว จึงอาจอธิบายได้ว่า ความไม่สม่ำเสมอของข้อมูลตัวเลขที่บางปีมีจำนวนน้อยและบางปีมีจำนวนมากนี้เป็นผลมาจาก สภาพความขัดแย้งในตัวเองระหว่างการนำเสนอข้อมูลผ่านพิธีกรรมในฐานะพระราชดำรัสกับการสร้างรายงาน ข้อมูลสถิติที่เน้นข้อมูลรายละเอียดเชิงลึก สภาวะที่ “ฉากหลัง” และ “ฉากหน้า” มาเชื่อมต่อกันนั้นทำให้ การผลิตพระราชดำรัสก็อาจเรียบเรียงได้ดีหรืออาจเรียบเรียงได้ไม่ดีนักก็ได้ ยกตัวอย่างในกรณีพระราชดำรัส พ.ศ. 2473 (ปฏิทินใหม่) ซึ่งมีรายละเอียดตัวเลขมากกว่าปีก่อนหน้า ด้วยเหตุนี้ราชเลขาธิการเขียนบันทึก ให้มีการปรับปรุงการเรียบเรียงพระราชดำรัสว่า “พระราชดำรัสฯ ปีนี้ยาวไปมาก ต่อไปไม่ให้ยาวกว่านี้” และ “จำนวนต่าง ๆ ที่เป็นตัวเลขให้ตัดออกมากที่สุด”⁴⁷ ปัญหาเช่นนี้เกิดขึ้นเนื่อง ๆ กระบวนการปรับแปลงข้อมูลดิบให้กลายเป็นพระราชดำรัสนั้นจึงอาจทำได้ไม่ดีนักในบางปี

5. มรดกสมบูรณาญาสิทธิราชย์และการสร้างพระราชอำนาจนำ

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ซึ่งเป็นจุดสิ้นสุดของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และเป็นจุดเริ่มต้นของระบอบกษัตริย์ใต้รัฐธรรมนูญ ประเพณีการแสดงพระราชดำรัสแถลงผลงานในรอบปี จึงสิ้นสุดลงไปด้วย แม้จะมีการจัดพระราชพิธีในวันฉัตรมงคลของรัชกาลที่ 7 หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่ก็ไม่มีการแสดงพระราชดำรัสแถลงผลงานในรอบปีอีกต่อไป กิจกรรมที่รัชกาลที่ 7 ทรงปฏิบัติได้จำกัด อยู่เพียงพระราชพิธีต่าง ๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องกับการบริหารรัฐ (ไม่ว่าจะเป็นพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาหรือพิธี

⁴⁶ Moretti, *Distant Reading*; ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์, “การอ่านไกล.”

⁴⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.7 บ.1.2/13 เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 7 เรื่องพระราชดำรัสฉัตรมงคล ปี พ.ศ. 2472 (13 ธันวาคม - 22 กุมภาพันธ์ 2472) โปรดบันทึกลับเจ้าคุณราชเลขาธิการโดยประสิทธิธรรมการ (27 พฤศจิกายน พ.ศ. 2472)

จักรมรณ) การแสดงพระราชดำรัสแถลงผลงานรายปีไม่สามารถกระทำได้อีกต่อไปเนื่องจากเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการ “ทรงรัฐ” นั่นเอง จะเห็นได้ว่า พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีนั้นเป็นผลผลิตที่ดำรงอยู่เฉพาะในช่วงสมัยของสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างแท้จริง เพราะหลังจากนั้นพระมหากษัตริย์ไม่สามารถมีพระราชดำรัสในลักษณะดังกล่าวได้อีก

คำถามที่ตามมาคือ หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 สุนทรพจน์ที่มีลักษณะการแถลงผลงานในรอบปีเช่นนี้ยังคงดำเนินต่อไปโดยรัฐบาลในยุคหลังหรือไม่ อย่างไร บทความนี้ไม่สามารถอภิปรายประเด็นดังกล่าวอย่างละเอียดครอบคลุมได้ แต่จะขอเสนอข้อสังเกตเบื้องต้นสองประการ ได้แก่ ประการแรกเกี่ยวกับลักษณะคำแถลงหรือสุนทรพจน์ของรัฐบาลหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 และอีกประการเกี่ยวข้องกับการฟื้นฟูความสำคัญของพระราชดำรัสวันเฉลิมพระชนมพรรษาโดยรัชกาลที่ 9 ในช่วงรัชสมัยของพระองค์

สำหรับประเด็นแรก หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ผู้นำรัฐบาลมีความจำเป็นต้องใช้ “รัฐนาฏกรรม” เพื่อแสดงอำนาจในฐานะผู้ปกครองกลุ่มใหม่เช่นกัน การสร้างรัฐนาฏกรรมทางวัฒนธรรมปรากฏผ่านการจัดงานเฉลิมฉลอง เช่น ฉลองรัฐธรรมนูญ (เริ่มเมื่อ พ.ศ. 2475) และงานฉลองวันชาติ (เริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2481)⁴⁸ สำหรับงานฉลองรัฐธรรมนูญ ซึ่งประกอบด้วยงานพิธีการและงานรื่นเริงได้มีการจัดการแสดงนิทรรศการของหน่วยงานต่าง ๆ ที่นำเสนอความก้าวหน้าของรัฐ ในวาระดังกล่าวได้มีการปาฐกถาทางวิทยุกระจายเสียงเกี่ยวกับความสำเร็จก้าวหน้าของรัฐบาลในด้านต่าง ๆ ที่ได้ดำเนินการในรอบปี⁴⁹ เพื่อสื่อสารและสร้างความชอบธรรมให้กับรัฐบาลระบอบใหม่ สุนทรพจน์ในงานฉลองรัฐธรรมนูญนี้เป็นการสรุปผลงานรายปีที่น่าจะมีความใกล้เคียงกับกรณีพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปี สำหรับงานฉลองวันชาติ ได้มีการกำหนดให้วันที่ 24 มิถุนายน เป็น “วันชาติ” เมื่อ พ.ศ. 2482 กระนั้นในช่วงปีก่อนที่จะมีการสถาปนาวันชาติอย่างเป็นทางการ ก็ได้มีการจัดปาฐกถาอย่างต่อเนื่อง อาทิ เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2477 ในวาระครบรอบสองปีของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง มีการจัดปาฐกถาผ่านทางวิทยุกระจายเสียงโดยหลวงพิบูลสงครามในหัวข้อ “การบริหารราชการแผ่นดินของรัฐบาลรัฐธรรมนูญแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” เนื้อหาปาฐกถากล่าวสรุปความก้าวหน้าของผลงานรัฐบาลในรอบปีที่ผ่านมาในด้านรัฐธรรมนูญ การเงิน การศึกษา การทหาร การปกครอง และเศรษฐกิจ ปาฐกถาในช่วงแรก ๆ หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองนี้ยังเน้นเปรียบเทียบผลงานกับระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ว่า รัฐบาลคณะราษฎรมีการพัฒนาประเทศที่ก้าวหน้ามากกว่ารัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์เพียงใด ดังคำกล่าวว่า “งานของรัฐบาลรัฐธรรมนูญ [รัฐบาลคณะราษฎร] ได้ดำเนิน

⁴⁸ ศรัญญู เทพสงเคราะห์, “รัฐนาฏกรรมในงานวันชาติ พ.ศ. 2482-2484,” *ศิลปวัฒนธรรม* 45, ฉ. 8 (มิถุนายน 2567): 80-111; ชาศรี ประทีปนันทการ, “งานฉลองรัฐธรรมนูญ,” ใน *ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร: สัญลักษณ์ทางการเมืองในเชิงอุดมการณ์* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2563), 218-243; ปรีดี หงษ์สตัน, *สยามมหารัชมะ: การเมืองวัฒนธรรมกับการช่วงชิงความเป็นสาธารณะ*; สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, “ประวัติศาสตร์วันชาติไทย จาก 24 มิถุนา ถึง 5 ธันวาคม,” *ฟ้าเดียวกัน* 2, ฉ. 2 (เมษายน-มิถุนายน 2547): 70-121.

⁴⁹ หนังสือพิมพ์ *ประชาชาติ*, 13 ธันวาคม 2480; *ประชาชาติ*, 14 ธันวาคม 2480; *ประชาชาติ*, 15 ธันวาคม 2480; *ประชาชาติ*, 16 ธันวาคม 2480; *ประชาชาติ*, 12 ธันวาคม 2481; *ประชาชาติ*, 13 ธันวาคม 2481.

ไปไกลกว่ารัฐบาล ๑๕๐ ปีมาก [รัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์]⁵⁰ การแปลงปาฐกถาของรัฐบาลคณะราษฎรใช้วาระการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นจุดอ้างอิงเวลาในรอบปีเพื่อแสดงความสำคัญก้าวหน้า ซึ่งแตกต่างจากอดีตที่อิงกับพิธีศักดิ์สิทธิ์และวันที่ผูกกับตัวบุคคล สำหรับวาระวันชาตินี้ ปาฐกถาหรือสุนทรพจน์ไม่ได้มุ่งเน้นไปที่การรายงานข้อมูลรายละเอียดของงานของรัฐบาลนัก แต่เน้นการประชาสัมพันธ์ระบอบใหม่ผ่านการเปรียบเทียบกับระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์⁵¹

ชะตากรรมของวัฒนธรรมยุคคณะราษฎรพบกับความผันผวนเมื่อวัฒนธรรมแบบกษัตริย์นิยมเข้ามายึดพื้นที่ในทศวรรษ 2490 และต่อมาเมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก้าวขึ้นสู่อำนาจใน พ.ศ. 2500 ก็นับเป็นจุดสิ้นสุดของวัฒนธรรมคณะราษฎรอย่างชัดเจน เมื่องานวันชาติและงานวันรัฐธรรมนูญถูกลดความสำคัญหรือยกเลิกไป และถูกแทนที่ด้วยพิธีกรรมและการเฉลิมฉลองของกษัตริย์ การขึ้นสู่อำนาจของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้เปลี่ยนสังคมการเมืองไทยให้เป็นเผด็จการอย่างเต็มที่ ซึ่งแสดงออกผ่านการใช้มาตรา 17 ของธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักร พ.ศ. 2502 เพื่อปราบปรามผู้เห็นต่างและศัตรูทางการเมือง ปรีดี พนมยงค์ ซึ่งให้เห็นว่าจอมพลสฤษดิ์ใช้การประหารชีวิตในที่สาธารณะเพื่อสร้างความกลัวผ่านนาฏกรรม⁵² ทว่าการใช้อำนาจเผด็จการอย่างเดียวยังไม่เพียงพอ ระบอบสฤษดิ์จึงแสวงหาความชอบธรรมผ่านนโยบายการพัฒนาที่พึ่งพาสหรัฐอเมริกา รวมถึงการใช้คติดั้งเดิมของไทยเพื่อสร้างระบอบ “พ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ”⁵³ ในทัศนะของจอมพลสฤษดิ์ วันครบรอบการรัฐประหาร 20 ตุลาคมเป็นวันสำคัญอย่างยิ่ง เขาจึงสร้างความหมายผ่านการแปลงสุนทรพจน์ในวันครบรอบนี้เป็นประจำทุกปี ในช่วงที่ครองอำนาจ (พ.ศ. 2502-2506) สุนทรพจน์กล่าวถึงความสำคัญก้าวหน้าของ “การปฏิวัติ” ซึ่งบรรยายรายละเอียดงานภารกิจ “การพัฒนา” ที่จัดทำในรอบปี โดยเนื้อหาการแปลงคำปราศรัยนี้มีที่มาจากการจัดพิมพ์หนังสือที่เผยแพร่ในวันดังกล่าวด้วยเช่นกัน ในแง่นี้ การรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์จึงเป็นการสร้างความหมายทางสัญลักษณ์ให้กับรัฐ ซึ่งสร้างจุดอ้างอิงทางเวลาที่หมุนวนรอบปีให้มาอยู่ที่วันครบรอบการรัฐประหาร คำปราศรัยจึงสร้างความหมายที่เชื่อมโยงอำนาจเผด็จการเข้ากับการพัฒนา⁵⁴ จะเห็นได้ว่า วาระของสุนทรพจน์หรือคำปราศรัยได้เปลี่ยนไปจากเดิมในยุคคณะราษฎรที่กล่าวในวาระงานฉลองรัฐธรรมนูญ (10 ธันวาคม) และงานวันชาติ (24 มิถุนายน) มาเป็น “วันครบรอบการปฏิวัติ” ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (20 ตุลาคม) แทน

⁵⁰ ปาฐกถาตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ ประชาชาติ, 26 มิถุนายน 2477; ประชาชาติ, 27 มิถุนายน 2477; ประชาชาติ, 28 มิถุนายน 2477.

⁵¹ การเปรียบเทียบความก้าวหน้าของคณะราษฎรกับสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังเห็นได้จากการนำเสนอขุมในงานฉลองรัฐธรรมนูญด้วยโปรดคุณ ชวตรี ประภินันท์, “งานฉลองรัฐธรรมนูญ.”

⁵² ปรีดี พนมยงค์, “เชือดไก่ให้ลิงดู: รัฐไทยกับการทำลายศัตรูด้วยนาฏกรรม,” วารสารประวัติศาสตร์ ธรรมศาสตร์ 1, ฉ. 2 (ตุลาคม 2557 - มีนาคม 2558): 53-99.

⁵³ ทักษิณ เจริญเจริญ, การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ, แปลโดย พรณี จิตรพลรักษ์, ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข, และ ชำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2561).

⁵⁴ สฤษดิ์ ธนะรัชต์, ประมวลสุนทรพจน์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พ.ศ. 2502-2504, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พระนคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2507); สฤษดิ์ ธนะรัชต์, ประมวลสุนทรพจน์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พ.ศ. 2505-2507, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พระนคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2507).

นอกเหนือจากคำปราศรัยหรือสุนทรพจน์ของผู้นำรัฐบาลแล้ว พระราชดำรัสหรือพระบรมราโชวาทของสถาบันกษัตริย์ในสมัยรัชกาลที่ 9 ได้ก้าวเข้ามามีบทบาทสำคัญในพื้นที่สาธารณะ หลังจากสถาบันกษัตริย์ได้รับการฟื้นฟูสถานะตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2490 และโดยเฉพาะอย่างยิ่งทศวรรษ 2500 เมื่อมีการสถาปนาวันเฉลิมพระชนมพรรษาให้กลายเป็นวันชาติ รัชกาลที่ 9 ทรงใช้วาระโอกาสดังกล่าวในการสร้างความสัมพันธ์กับภาคส่วนรัฐและสังคม พระราชดำรัสของพระองค์ทวีความสำคัญและขยายขอบเขตการรับรู้มากขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างพื้นที่ใหม่เพื่อพระราชทานพระบรมราโชวาทให้กลุ่มองค์กรทางสังคมและประชาชนทั่วไปสามารถเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันที่ 4 ธันวาคม เพื่อสดับรับฟังพระราชดำรัสได้อย่างใกล้ชิดซึ่งเริ่มก่อตัวขึ้นในทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา พระราชดำรัสในวันที่ 4 ธันวาคม มีลักษณะกึ่งทางการจึงสื่อสารความคิดความรู้สึกกับสาธารณชนได้อย่างดี ต่างกับงานการเสด็จออกมหาสมาคมในวันที่ 5 ธันวาคม ซึ่งเป็นงานทางการที่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เฝ้าฯ ถวายพระพรชัยมงคล พระราชดำรัสมีลักษณะสั้น กระชับ และเป็นทางการ ด้วยเหตุนี้พระราชดำรัสที่สำคัญกว่าคือพระราชดำรัสวันที่ 4 ธันวาคม ดังจะเห็นได้จากปริมาณผู้เข้าเฝ้าฯ ของกลุ่มประชาชนเพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของวาระพระราชดำรัสวันเฉลิมพระชนมพรรษาที่เพิ่มมากขึ้น และในช่วงทศวรรษ 2520 วันเฉลิมพระชนมพรรษายังทวีความสำคัญเมื่อเริ่มมีการเฉลิมฉลองเพื่อเกิดพระเกียรติในพื้นที่สาธารณะอย่างงาน “5 ธันวาคมหาราช” (พ.ศ. 2520) และกำหนดให้มี “วันพ่อแห่งชาติ” (พ.ศ. 2523) ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นแรงผลักดันเพื่อตอบสนองต่อภัยคุกคามคอมมิวนิสต์ ครั้นถึงทศวรรษ 2530 การพระราชทานพระราชดำรัสเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา (ในวันที่ 4 ธันวาคม) ได้กลายเป็นปรากฏการณ์ระดับชาติที่สาธารณชนเฝ้าติดตามหน้าสื่อหนังสือพิมพ์วิทยุ และโทรทัศน์ พระราชดำรัสดังกล่าวทรงอิทธิพลอย่างสูงในการกำหนดวาระทางสังคม อย่างเช่นพระราชดำรัสเรื่องสิ่งแวดล้อม (พ.ศ. 2532) แนวคิด “รู้ รัก สามัคคี” (พ.ศ. 2534) และปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง (พ.ศ. 2540) เป็นต้น⁵⁵

ปรากฏการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า สถาบันกษัตริย์ได้สถาปนาสถานะใหม่ขึ้น พระราชดำรัสเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษาได้กลายเป็นเครื่องมือสำคัญหนึ่งในการสร้างพระราชอำนาจทางสังคม (royal hegemony)⁵⁶ ที่ทรงพลังยิ่งกว่าในยุคสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระราชดำรัสในรัชกาลที่ 9 ไม่ใช่

⁵⁵ สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, *ประวัติศาสตร์ที่เพิ่งสร้าง* (กรุงเทพฯ: 6 ตุลาฯ, 2544), 126-130; กิตติศักดิ์ สุจิตตารมย์, “ทัศนะของสื่อหนังสือพิมพ์และปัญญาชนสาธารณะที่มีต่อสถานะและบทบาทของสถาบันกษัตริย์ ระหว่าง พ.ศ. 2535-2540” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2557), 46-54; Kittisak Sujittarom, “Becoming the Father of the Nation: An Intellectual History of Paternal Monarchy during the Reign of King Bhumibol Adulyadej” (PhD diss, Waseda University, 2021). สำหรับการศึกษาวิเคราะห์พระราชดำรัสโดยรวมของรัชกาลที่ 9 โปรดดู อาสา คำภา, “ครองแผ่นดินโดยธรรม: มองสังคมการเมือง ‘ประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข’ ผ่านพระราชดำรัสและพระบรมราโชวาท,” ใน *ครองแผ่นดินโดยธรรม: อ่านประวัติศาสตร์ผ่านพระบรมราโชวาทและเครือข่ายในหลวง* (กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์, 2567).

⁵⁶ ชนิตา ชิตบัณฑิตย์, *โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ: การสถาปนาพระราชอำนาจในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2550); อาสา คำภา, *กว่าจะครองอำนาจนำ: การคลี่คลายขยายตัวของเครือข่ายในหลวงภายใต้ปฏิสัมพันธ์ชนชั้นนำไทย ทศวรรษ 2490-2530* (นนทบุรี: ฟาติกัน, 2564). อาสา คำภา, “พระราชอำนาจนำ” กับ ‘การบริหารจัดการน้ำ’ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช,” *วารสารไทยคดีศึกษา* 21, ฉ. 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2567): 133-169. ทั้งนี้การวิเคราะห์กลไกการสร้างพระราชอำนาจทางสังคมเป็นเพียงการวิเคราะห์เพียงด้านเดียวเท่านั้น กลไกอีกด้านคืออำนาจการบังคับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกฎหมายอาญา มาตรา 112

เป็นลักษณะพระราชดำรัสแถลงผลการปฏิบัติราชการในรอบปีดังเช่นสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เนื่องจากภาระหน้าที่ดังกล่าวได้กลายเป็นของรัฐบาลไปแล้ว หากแต่ทำหน้าที่เป็นสิ่งที่กำหนดทิศทางและวาระทางสังคมการเมืองในรอบปี พระราชดำรัสจึงเปี่ยมไปด้วยพลังอำนาจที่สามารถโน้มน้าวและสร้างมนต์สะกดต่อผู้คนในสังคม ยิ่งไปกว่านั้น การเปิดพื้นที่ให้กลุ่มบุคคลต่าง ๆ เข้าเฝ้าฯ เพื่อรับฟังพระสุรเสียงโดยตรง ประกอบกับลักษณะการพระราชทานพระราชดำรัสที่มีได้ถูกกำกับด้วยตัวบทที่ร่างไว้ล่วงหน้าอย่างตายตัว แต่ทรงถ่ายทอดด้วยพระองค์เองอย่างเป็นธรรมชาติ ยิ่งตอกย้ำให้เห็นถึงสถานะอำนาจหน้าที่ทรงพลาญภาพอย่างชัดเจน หากพิจารณาในกรอบการมองระยะยาวก็จะเห็น “มรดกสมบูรณาญาสิทธิราชย์” ที่ส่งผ่านมายังรัชสมัยของพระองค์⁵⁷ แม้ว่ารูปแบบจะถูกปรับเปลี่ยนไป แต่แบบแผนของการใช้พื้นที่ทางพิธีกรรมที่ยึดโยงกับตัวตนขององค์กษัตริย์ โดยเฉพาะวันคล้ายวันพระราชสมภพให้เป็นวาระที่สำคัญที่สุดของปียังคงดำรงความคล้ายคลึงกับอดีต มรดกสมบูรณาญาสิทธิราชย์เช่นนี้เป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้การสถาปนาพระราชอำนาจผ่านพระราชดำรัสในวันเฉลิมพระชนมพรรษาบรรลุผลได้อย่างรวดเร็วและฝังรากลึกในสังคมไทย⁵⁸

6. บทสรุป

บทความนี้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของ “พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปี” ซึ่งถือกำเนิดและประกอบสร้างจนเป็นแบบแผนปฏิบัติในช่วงสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของสยาม ที่ผ่านมาพระราชดำรัสนี้ไม่ค่อยได้รับความสนใจในการศึกษาวิเคราะห์มากนักด้วยสาเหตุที่พอจะเข้าใจได้ นั่นคือ เนื้อหาเต็มไปด้วยรายละเอียดเกี่ยวกับสถิติข้อมูลกิจการของรัฐที่จัดทำขึ้นในแต่ละรอบปี ทำให้มีลักษณะเป็นข้อมูลแบบแผนซ้ำ ๆ และค่อนข้างแห้งแล้งไร้สีสัน อย่างไรก็ตาม บทความนี้เห็นว่าการเกิดขึ้นของพระราชดำรัสอย่างสม่ำเสมอในทุกรอบปีนั้นมีความหมายที่สำคัญยิ่ง ทว่าการทำความเข้าใจโดยใช้เพียงการวิเคราะห์ตัวบทนั้นไม่เพียงพอ แต่จำเป็นต้องมองเชื่อมโยงกับกลไกสำคัญของรัฐสมัยใหม่ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ไม่ว่าจะเป็นการแสดงพิธีกรรมในรัฐนาฏกรรม การผลิตพระราชดำรัสโดยกลไกระบบราชการที่สามารถระดมข้อมูลกิจการของแต่ละหน่วยงาน รวมถึงระบบเอกสารที่มีบทบาทในการร่างพระราชดำรัส

⁵⁷ ธงชัย วินิจจะกูล, “มรดกสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในปัจจุบัน,” ใน *ประชาธิปไตยที่มีกษัตริย์อยู่เหนือการเมือง* (นนทบุรี: ฟาเคียวกัน, 2556), 199-219.

⁵⁸ สภาวะพระราชอำนาจเช่นนี้ได้เติบโตจนสร้างความเป็นป่วนทางสังคมการเมืองที่นักวิชาการเรียกว่า “สมบูรณาญาสิทธิราชย์เสมือน” และ “กษัตริย์แบบมวลชน” เมื่อเผชิญกับความขัดแย้งในระดับการเมืองมวลชนอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนเมื่อปลายทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา โปรดดู เกษียร เตชะพีระ, “สาธารณรัฐจำลองกับสมือนสมบูรณาญาสิทธิ: สองแนวโน้มฝั่งเผด็จการที่ขัดแย้งกันในระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญไทย,” ใน *ประชาธิปไตยใส่หน้ากาก: จากเสรีนิยมประชาธิปไตยถึงทางแพร่งแห่งอำนาจนำ, บรรณาธิการโดย อาสา คำภา* (นนทบุรี: ฟาเคียวกัน, 2568): 241-265; สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, “Mass Monarchy,” ใน *ย้ายยุค รุกสมัย เฉลิมฉลอง 40 ปี 14 ตุลา, บรรณาธิการโดย ชัยวัชร์ ตูลารน* (นนทบุรี: มูลนิธิวีรชนประชาธิปไตย และ คณะกรรมการ 14 ตุลา เพื่อประชาธิปไตยสมบูรณ์, 2556), 107-118; Prajak Kongkirati, “From Illiberal Democracy to Military Authoritarianism: Intra-Elite Struggle and Mass-Based Conflict in Deeply Polarized Thailand,” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 681 (January 2019): 24-40.

อนึ่ง บทความนี้ได้เสนอให้เรียกชื่อพระราชดำรัสนี้ใหม่ว่า “พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปี” ด้วยเพราะเป็นชื่อที่สื่อความหมายได้ชัดเจนกว่า การที่พระราชดำรัสชนิดนี้ถูกนำมาใช้ในหลายวาระ ทำให้มีชื่อเรียกในหน้าประวัติศาสตร์ที่หลากหลายไม่ว่าจะเป็น พระราชดำรัสวันเฉลิมพระชนมพรรษา พระราชดำรัสวันฉัตรมงคล พระราชดำรัสตอบพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้า หรือพระราชดำรัสจากราชบัลลังก์ ชื่อเรียกที่หลากหลายเหล่านี้บ่งบอกถึงหน้าที่และความหมายในบริบทประวัติศาสตร์เฉพาะเจาะจง แต่การเสนอชื่อเรียกใหม่ดังที่กล่าวมามีจุดประสงค์เพื่อชี้ให้เห็นถึงคุณลักษณะสำคัญ กล่าวคือ พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีเป็นส่วนหนึ่งของความเปลี่ยนแปลงที่สถาบันกษัตริย์ปรับตัวเข้าสู่ความเป็นกษัตริย์สาธารณะ (public monarchy) รัฐสยามได้แสวงหาความชอบธรรมรูปแบบใหม่ที่เน้นการบำบัดทุกข์บำรุงสุข อันเป็นภารกิจที่จำเป็นต้องตอบสนองต่อการเมืองแบบสาธารณะ พระราชพิธีจึงต้องมีเป้าหมายเพื่อสร้างความชอบธรรมทางการเมืองที่มาจากราษฎร ในขณะที่เดียวกันก็ยังคงรักษาพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์เอาไว้ แต่ปรับเปลี่ยนให้มีปฏิสัมพันธ์กับพื้นที่สาธารณะมากขึ้น เพื่อเชื่อมโยงความสำเร็จและดึงเอาความก้าวหน้าของรัฐให้เข้ามาผูกติดกับสถาบันกษัตริย์ตามคติของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ในมิติจากหน้า พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีปรากฏผ่านเวทีพระราชพิธีสำคัญที่ถูกประดิษฐ์สร้างขึ้นใหม่ ซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงกับสถาบันกษัตริย์ ทั้งวันพระราชสมภพและวันคล้ายวันบรมราชาภิเษก นั่นคือ พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษากับพระราชพิธีฉัตรมงคล บทความนี้แสดงให้เห็นว่าพระราชพิธีทั้งสองมีความเกี่ยวข้องกันมากกว่าที่เข้าใจกันโดยทั่วไป กิจกรรมต่าง ๆ ถูกปรับเปลี่ยนโยกย้ายข้ามไปมาระหว่างสองพระราชพิธีนี้ตามแต่ละรัชกาล และหนึ่งในกิจกรรมสำคัญนั้นก็คือการอ่านพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปี พระราชดำรัสได้ถูกเปล่งพระสุรเสียงออกมาในพิธีกรรมโดยมีพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี และข้าราชการเป็นผู้ชม ผู้เข้าร่วมกลุ่มนี้ทำหน้าที่เป็นทั้งผู้ฟังการรายงานผลงานที่พระมหากษัตริย์แถลง และในขณะเดียวกันก็เป็นผู้ร่วมแสดงในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของกลไกการผลิตพระราชดำรัสด้วย (แต่ข้อเท็จจริงประการหลังนี้จะไม่ได้เปิดเผยต่อสาธารณะ) พิธีกรรมจึงทำหน้าที่เป็นเวทีสำคัญแปลงข้อมูลความสำเร็จก้าวหน้าของรัฐให้อุดมความศักดิ์สิทธิ์ที่ผูกโยงกับพระราชพิธีของกษัตริย์ พระราชดำรัสที่เปล่งผ่านพระโอษฐ์ในวาระเฉลิมพระชนมพรรษาหรือฉัตรมงคลได้สร้างสำนึกในมิติทางเวลาของรอบปีการบริหารบ้านเมืองให้หมุนรอบวันสำคัญของสถาบันกษัตริย์ การแถลงผลงานผ่านพระราชดำรัสจึงเป็นการนำเสนอองค์กษัตริย์ในฐานะผู้ดลบันดาลความก้าวหน้าให้กับรัฐสยาม อนึ่ง หลังการสิ้นสุดยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้มีความพยายามเปลี่ยนสำนึกนี้ โดยที่ไม่ได้อิงกับวันของบุคคลอีก ในสมัยคณะราษฎรเรื่องอำนาจได้ใช้วาระวันฉลองรัฐธรรมนูญและวันชาติในการแสดงสุนทรพจน์เกี่ยวกับผลงานที่รัฐบาลทำสำเร็จ และหลังจากนั้น ในยุคเผด็จการจอมพลสฤษดิ์ก็ใช้วันรัฐประหารเป็นวันแถลงสุนทรพจน์เช่นกัน

ในขณะที่เอกสารพระราชดำรัสปรากฏในฐานะส่วนประกอบสำคัญของพื้นที่ทางพิธีกรรมในฉากหน้า แต่ในความเป็นจริงแล้ว พระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีนั้นสำเร็จขึ้นได้ผ่านการรวบรวมและ

แปรข้อมูลภายใต้ปฏิบัติการทางเอกสาร การพิจารณาเอกสารในมิติทางวัตถุช่วยให้เข้าใจถึงความซับซ้อนของกระบวนการที่เชื่อมโยงเครือข่ายบุคคลเข้ากับการผลิตสร้างพระราชดำรัส ทั้งในขั้นตอนการรวบรวมประมวลผล จัดเกลา และตรวจสอบข้อมูล การไหลเวียนของเอกสารตามลำดับชั้นบังคับบัญชามีส่วนสำคัญในการต่อยอดถึงสภาวะการทำงานของรัฐบาล กระบวนการผลิตพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีจึงเป็นสิ่งสำคัญในตัวเอง เนื่องจากการเดินทางของเอกสารได้ทำหน้าที่ยืนยันความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างสถาบันกษัตริย์กับกลไกราชการสมัยใหม่ ภายใต้ระบบราชการแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ปฏิบัติการทางเอกสารเหล่านี้จึงเป็นสิ่งที่สร้างความตระหนักรู้ถึงการดำรงอยู่ของรัฐอย่างเป็นรูปธรรมในด้านเนื้อหา ขั้นตอนกระบวนการผลิตพระราชดำรัสจำเป็นต้องอาศัยข้อมูลสถิติเชิงประจักษ์เป็นฐานสำคัญ กระบวนการร่างจึงเป็นการประนีประนอมระหว่างภาษาสถิติกับภาษาพูด (การเขียนแบบพระราชดำรัส) โดยมีการแปลงรูปข้อมูลตัวเลขดิบให้กลายเป็นข้อความเชิงคุณภาพอันเปี่ยมด้วยสุนทรียภาพเพื่อให้สอดคล้องกับพื้นที่ทางพิธีกรรม ข้อมูลเหล่านี้ถูกคัดสรรเฉพาะส่วนที่แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จก้าวหน้าอันไม่หยุดนิ่งของรัฐ โดยไม่จำเป็นต้องแสดงข้อมูลทั้งหมด ดังนั้น เอกสารพระราชดำรัสฉบับสมบูรณ์ที่ปรากฏในพระราชพิธีจึงทำหน้าที่เป็นฉากหน้าอันศักดิ์สิทธิ์ที่สำแดงความเป็นเอกภาพผ่านพระสุรเสียงของพระมหากษัตริย์ ขณะเดียวกันก็ได้อำพรางความซับซ้อนยุ่งเหยิงของกระบวนการเบื้องหลังไว้ภายใต้อำนาจของเอกสารนั่นเอง

เมื่อบริบททางการเมืองก้าวเข้าสู่ยุคหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ที่สถาบันกษัตริย์ไม่ได้ทำหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินโดยตรงอีกต่อไป ธรรมเนียมการพระราชทานพระราชดำรัสแถลงผลงานประจำปีจึงต้องสิ้นสุดลงไปด้วย อย่างไรก็ตามนี้ชี้ให้เห็นว่า มรดกทางพิธีกรรมของพระราชดำรัสลักษณะนี้ได้ถูกปรับเปลี่ยนและส่งผ่านมายังยุคหลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยของรัชกาลที่ 9 พระราชดำรัสในวันเฉลิมพระชนมพรรษาจึงไม่อาจดำรงในแบบแผนเดิมที่เป็นการแถลงผลงานของรัฐอีกแล้ว แต่ปรากฏอยู่ในรูปแบบใหม่ที่มีคุณลักษณะ “เหนือการเมือง” ซึ่งกลับมีอำนาจทรงพลังในการกำหนดวาระทางสังคมได้ ยิ่งไปกว่านั้น ผู้เข้าร่วมสวดรับฟังพระราชดำรัสได้ขยายตัวจากเพียงกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาสู่ผู้มีตำแหน่งในรัฐบาล ข้าราชการ และกลุ่มประชาชนทั่วไป ในขณะที่พระราชดำรัสในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความเป็นแบบแผนสูง แต่พระราชดำรัสในสมัยรัชกาลที่ 9 กลับมีความเป็นอิสระจากแบบแผนและสามารถขยายพระราชอำนาจนำไปยังพื้นที่ทางสังคมการเมืองได้อย่างกว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งกว่ายุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์

รายการอ้างอิง

- การพระราชพิธีฉลองพระประจำพระชนมพรรษา เฉลิมพระชนมพรรษาและจักรมงคล พ.ศ. 2461. *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 35 (19 มกราคม 2461): 2827-2845.
- กิตติศักดิ์ สุจิตตารมย์. “ทัศนะของสื่อหนังสือพิมพ์และปัญญาชนสาธารณะที่มีต่อสถานะและบทบาทของสถาบันกษัตริย์ ระหว่าง พ.ศ. 2535-2540.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาโท* มหาวิทยาลัยศิลปากร, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2557.
- เกษียร เตชะพีระ. “สาธารณรัฐจำลองกับเสมือนสมบูรณาญาสิทธิ: สองแนวโน้มฝั่งแฝงที่ขัดแย้งกันในระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญไทย” ใน *ประชาธิปไตยในสยาม: จากเสรีนิยมประชาธิปไตยถึงทางแพร่งแห่งอำนาจนำ*, บรรณาธิการโดย อาสา คำภา, 241-265. นนทบุรี: ฟาเดียวก้น, 2568.
- กุลลดา เกษบุญชู มีด. *ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วิวัฒนาการรัฐไทย*. แปลโดย อาทิตย์ เจียมรัตติคุณ. นนทบุรี: ฟาเดียวก้น, 2562.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 ถึง พ.ศ. 2453)*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *พระราชพิธีสิบสองเดือน*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ 1991, 2555.
- ชนะศักดิ์ ศรีพวง. “วาทวิเคราะห์พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453).” *วิทยานิพนธ์ปริญญาโท* มหาวิทยาลัยศิลปากร, สาขาวิชาวาทวิทยา ภาควิชาวาทวิทยาและการสื่อสารการแสดง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.
- ชนิดา ชิตบัณฑิตย์. *โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ: การสถาปนาพระราชอำนาจนำในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2550.
- ชาติรี ประกิตนทการ. “งานฉลองรัฐธรรมนูญ.” ใน *ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร: สัญลักษณ์ทางการเมืองในเชิงอุดมการณ์*, 218-243. กรุงเทพฯ: มติชน, 2563.
- ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช. “การอ่านไกล: กรณีศึกษามิติเชิงเพศสถานะจากชื่อนวนิยายไทยระหว่างปี พ.ศ. 2476-2497,” *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร* 23, ฉ. 1 (มกราคม-เมษายน 2566): 1-30.
- ทักษ์ เฉลิมเตียรณ. *การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ*. แปลโดย พรณี ฉัตรพลรักษ์, ประกายทอง สิริสุข, ม.ร.ว., และ ชำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2561.
- ธงชัย วินิจจะกุล. “มรดกสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในปัจจุบัน.” ใน *ประชาธิปไตยที่มีกษัตริย์อยู่เหนือการเมือง*, 199-219. นนทบุรี: ฟาเดียวก้น, 2556.

ธงชัย วินิจจะกุล. “ยุคสมัยและกษัตริย์อย่างใหม่ในพระราชพิธีสิบสองเดือน.” ใน *ยุคสมัยและกษัตริย์อย่างใหม่ในพระราชพิธีสิบสองเดือน*, บรรณาธิการโดย คงสัจจา สุวรรณเพชร, 3-113. กรุงเทพฯ: อิลลูมินันซ์ เอ็ดดิสัน, 2566.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. “รัฐนาฏกรรมอีกที.” *มติชนสุดสัปดาห์* 32, ฉ. 1669 (10 สิงหาคม 2555): 30.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. *เสด็จพ่อ ร.5 วีรบุรุษในวัฒนธรรมไทย และประชาชนในรัฐนาฏกรรม*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2567.

ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *ประมวลพระบรมราโชวาทและพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปกพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2536.

ประชาชาติ. 26 มิถุนายน 2477.

ประชาชาติ. 27 มิถุนายน 2477.

ประชาชาติ. 28 มิถุนายน 2477.

ประชาชาติ. 13 ธันวาคม 2480.

ประชาชาติ. 14 ธันวาคม 2480.

ประชาชาติ. 15 ธันวาคม 2480.

ประชาชาติ. 16 ธันวาคม 2480.

ประชาชาติ. 12 ธันวาคม 2481.

ประชาชาติ. 13 ธันวาคม 2481.

ปรีดาภรณ์ เอี่ยมแจ๋. “แนวคิดและการทำงานอดุณิยามวิทยาในสยาม ทศวรรษ 2370-2470.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, 2567.

ปรีดาภรณ์ เอี่ยมแจ๋, และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล. “มักจะเอาฝาล้างถึงมาใช้แทนเครื่องวัด: การปรับปรุงการทำรายงานน้ำฝนต้นข้าวและประโยชน์ของงานอดุณิยามวิทยาที่มีต่อรัฐสยามในระหว่างทศวรรษ 2430-2450.” *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์* 24, ฉ. 1 (มกราคม-เมษายน 2567): 33-59.

ปรีดี หงษ์สตัน. “เชือดไก่ให้ลิงดู: รัฐไทยกับการทำลายศัตรูด้วยนาฏกรรม.” *วารสารประวัติศาสตร์ ธรรมศาสตร์* 1, ฉ. 2 (ตุลาคม 2557 - มีนาคม 2558): 53-99.

ปรีดี หงษ์สตัน. *งานสมโภชพระนครครบร้อยปี งานสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ และงานฉลองรัฐธรรมนูญ: สยามกับมหกรรมสาธารณะก่อนและหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475*. กรุงเทพฯ: กองทุนวิจัยคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2559.

ปรีดี หงษ์สตัน. *สยามมหกรรม: การเมืองวัฒนธรรมกับการช่วงชิงความเป็นสาธารณะ*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2562.

เปลื้องจี, เมาริตซิโอ. *เจ้าชีวิต เจ้าสรรพสิ่ง: การก่อร่างภาพลักษณ์สมัยใหม่ของสถาบันกษัตริย์สยาม*, แปลโดย วริศา กิตติคุณเสรี. นนทบุรี: ฟาเดียวก้น, 2566.

โปรแกรมการเฉลิมพระชนมพรรษา ศก 117. *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 15 แผ่นที่ 24 (11 กันยายน 2441): 254-257.

ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์. *สยามมานานิคม มณฑลพายัพ ปฏิบัติการสำรวจและผลิตพื้นที่เมือง ชนบท ป่าเขากับการสร้างความศิวิไลซ์*. เชียงใหม่: สำนักงานบริหารงานวิจัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2565.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *พระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวตอบพระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทในงานเฉลิมพระชนมพรรษา (พ.ศ. 2453 - พ.ศ. 2467)*. พิมพ์ในพระราชพิธีพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี. กรุงเทพฯ: วชิราวุธวิทยาลัย, 2555.

เรวัตร หินอ่อน. "การใช้หนังสือราชการสมัยใหม่ยุคเริ่มแรกของสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรณีศึกษากรมราชเลขาธิการ." *วารสารอักษรศาสตร์และไทยศึกษา* 46, ฉ. 1 (มกราคม-เมษายน 2567): 1-13.

ศรัญญู เทพสงเคราะห์. "รัฐนาฏกรรมในงานวันชาติ พ.ศ.2482-2484." *ศิลปวัฒนธรรม* 45, ฉ. 8 (มิถุนายน 2567): 80-111.

สฤษดิ์ ธนะรัชต์. *ประมวลสุนทรพจน์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พ.ศ. 2502-2504*. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์. พระนคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2507.

สฤษดิ์ ธนะรัชต์. *ประมวลสุนทรพจน์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พ.ศ. 2505-2507*. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์. พระนคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2507.

สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. *ประวัติศาสตร์ที่เพิ่งสร้าง*. กรุงเทพฯ: 6 ตุลารำลึก, 2544.

สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. "ประวัติศาสตร์วันชาติไทย จาก 24 มิถุนา ถึง 5 ธันวา." *ฟาเดียวก้น* 2, ฉ. 2 (เมษายน-มิถุนายน 2547): 70-121.

สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. "Mass Monarchy" ใน *ย้ายยุค รุกสมัย เฉลิมฉลอง 40 ปี 14 ตุลา*. บรรณาธิการโดย ชัยวัช ทุลาธน. นนทบุรี: มูลนิธิวีรชน ประชาธิปไตย และ คณะกรรมการ 14 ตุลา เพื่อประชาธิปไตยสมบูรณ์, 2556.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 4 ร.4.99/3 เรื่องพระบรมราโชวาท รัชกาลที่ 4 ในวันเฉลิมฯ ครบ 60 ชันษา (ร.ศ. 83 [พ.ศ. 2407])

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 5 ร.5 บ.1.9/17 เรื่องเบ็ดเตล็ดต่างๆ ในการเฉลิมพระชนมพรรษา (1 มกราคม ร.ศ. 114 [พ.ศ. 2435] - 25 พฤศจิกายน ร.ศ. 119 [พ.ศ. 2443])

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 5 ร.5 บ.1.9/31 เรื่องข้อราชการในกระทรวงและกรมต่างๆ สำหรับลงในพระราชดำรัสในการเฉลิมพระชนมพรรษา ศก 118-119 (5 กันยายน ร.ศ. 118 [พ.ศ. 2442] - 1 กันยายน ร.ศ. 119 [พ.ศ. 2443])

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 5 ร.5 บ.1.9/55 เรื่องหัวข้อพระราชดำรัสเฉลิม
ร.ศ.122 (13-14 กันยายน ร.ศ. 122 [พ.ศ. 2446])

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 6 ร.6 บ.1.3/14 เรื่องพระราชดำรัสเฉลิม (4 มกราคม
2455 - 7 มกราคม 2466)

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 7 ร.7 บ.1.2/1 เรื่องพระราชดำรัสจัดทรงกล
พ.ศ. 2469 (5 ธันวาคม พ.ศ. 2468 - 17 กุมภาพันธ์ 2469)

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 7 ร.7 บ.1.2/8 เรื่องพระราชดำรัสจัดทรงกล
พุทธศักราช 2471 (21 ธันวาคม - 27 กุมภาพันธ์ 2471)

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 7 ร.7 บ.1.2/13 เรื่องพระราชดำรัสจัดทรงกล
ปี พ.ศ. 2472 (13 ธันวาคม - 22 กุมภาพันธ์ 2472)

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเบ็ดเตล็ด รัชกาลที่ 7 ร.7 บ.1.2/15 เรื่องพระราชดำรัสจัดทรงกล
พ.ศ. 2473 (4 ธันวาคม - 20 กุมภาพันธ์ 2473)

อภิษฎา ขาวสุทธิ. “การศึกษาพระราชดำรัสและพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวในฐานะวรรณกรรมคำสอน.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา, ภาควิชาภาษาไทย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2565.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช
2475*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555.

อัจฉราพร กมฺพิสมัย. *บทบาทของกรมราชเลขาธิการในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราช*. กรุงเทพฯ: สถาบัน
ไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523.

อาสา คำภา. *กว่าจะครองอำนาจนำ: การคลี่คลายขยายตัวของเครือข่ายในหลวง ภายใต้ปฏิสัมพันธ์ชนชั้น
นำไทย ทศวรรษ 2490-2530*. นนทบุรี: ฟาเดียวก้น, 2564.

อาสา คำภา. “พระราชอำนาจนำ กับ ‘การบริหารจัดการน้ำ’ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพล
อดุลยเดช.” *วารสารไทยคดีศึกษา* 21, ฉ. 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2567): 133-169.

อาสา คำภา. “ครองแผ่นดินโดยธรรม: มองสังคมการเมือง ‘ประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข’
ผ่านพระราชดำรัสและพระบรมราโชวาท.” ใน *ครองแผ่นดินโดยธรรม: อ่านประวัติศาสตร์ผ่าน
พระบรมราโชวาทและเครือข่ายในหลวง*, 305-379. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์, 2567.

อุภาวณณ์ นามหิรัญ. “การวิเคราะห์พระบรมราโชวาทพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพิธีพระราชทาน
ปริญญาบัตร พ.ศ. 2493-2542.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา, สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชา
ภาษาไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553.

Wales, H. G. Quaritch. *พระราชพิธีแห่งกรุงสยาม ตั้งแต่โบราณกาลถึง พ.ศ. 2475*. แปลโดย สุทธิศักดิ์
ปาลโพธิ์, 230-231. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊คส์, 2562.

Dilokvidhyarat, Tamthai. “State Numeracy: A History of the Recording of Information in Siam, 1890-
1925.” PhD diss., Australian National University, 2014.

- Geertz, Clifford. *Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali*. Princeton: Princeton University Press, 1980.
- Hull, Matthew S. *Government of Paper: The Materiality of Bureaucracy in Urban Pakistan*. Berkeley: University of California Press, 2012.
- Kongkirati, Prajak. "From Illiberal Democracy to Military Authoritarianism: Intra-Elite Struggle and Mass-Based Conflict in Deeply Polarized Thailand." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 681 (January 2019): 24-40.
- Moretti, Franco. *Distant Reading*. London: Verso, 2013.
- Sireerat, Tinakrit. "Papered Forestry: Leases, Laws, and the Enactment of Forest Administration." In *New Directions in Thai Studies*. Edited by Preedee Hongsaton, and Ying-kit Chan, 71-98. Cham: Palgrave Macmillan, 2025.
- Sujittarom, Kittisak. "Becoming the Father of the Nation: An Intellectual History of Paternal Monarchy during the Reign of King Bhumibol Adulyadej." PhD diss, Waseda University, 2021.
- Suwannakij, Sing, and Søren Ivarsson. "Inscribing Siam: The State of Documentary and Spatial Practices." *Modern Asian Studies* 54, no. 5 (2020): 1596-1630.